

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

“O‘ZBEKISTON TARIXI” KAFEDRASI

A R X E O L O G I Y A
FANI BO‘YICHA

ma’ruzalar matni

TOSHKENT – 2020

Tuzuvchi:

- N.A. Egamberdieva - TDPU, “O‘zbekiston tarixi” kafedrası dotsenti, t.f.n.

Taqrizchi:

- F.Ismatullaev - TDPU “Tarix va uni o‘qitish metodikasi” kafedrası dotsenti, t.f.n.

Ma'ruza mavzulari

Ma'ruza №1

Mavzu: Arxeologiya fani va uning vazifalari

REJA

1. Arxeologiya va uning tadqiqot uslubiyati
2. Tarixni tarixiy va arxeologik manbalar asosida davrlashtirish masalalari
3. Hozirgi bosqichda O'zbekiston arxeologiyasi fani oldida turgan vazifalar va muammolar.

Kishilik jamiyatining vujudga kelish jarayoni uzoq o'tmishga borib taqaladi. O'z navbatida o'tmishni o'rganish har bir davrning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelgan. Arxeologiya fani ham tarixning tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy fanlar orasida alohida o'rin tutadi.

“Arxeologiya”- “arxayos”-qadimgi, “logos”-fan so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, qadimiyat haqidagi fandır. Uni dastlab miloddan avvalgi IV asrda Aflotun o'zining “Gippiy” dialogida, qadimgi zamon haqidagi fanni nazarda tutib ishlatgan. Shu tariqa bu so'z qadimgi Gretsiyada qo'llanilgan va o'tmish masalalari muxokamasi ma'nosini anglatgan. Vaqt o'tgach uning ma'no doirasi ancha o'zgarib, kengayib borgan va tarix fanining muxim tarmoqlaridan biriga aylangan.

Arxeologiya—tarixiy, moddiy manbalar asosida insoniyatning o'tmishini o'rgatuvchi fan hisoblanadi. M.E.Masson unga quyidagicha ta'rif bergan: arxeologiya tarixning bir sohasi bo'lib, kishilik jamiyati o'tmishi va faoliyatini xilma-xil izlarga, aksariyat hollarda moddiy yodgorliklariga, yozma manbalarga, til, etnografiya, geologiya, antropologiya, zoologiya va boshqa fanlarning yutuqlariga tayanib, o'rganuvchi fandır. Tarix va arxeologiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir birini to'ldiradi. Ular aslida bitta fanning 2 sohasidir. Tarixning asosiy manbai - yozuv va uning manbalari bo'lsa, arxeologiyaning manbalari unga nisbatan qadimiydir. Uning ilk davri

2.5-3 million yilga borib taqaladi. Biz kishilik jamiyati tarixini 24 soat deb faraz qilsak, uning 23 soat-u 56 minuti yozma manbalarsiz davrga, 4 minuti yozma tarixga to'g'ri keladi. Demak kishilik jamiyatining juda katta davrini o'rganish arxeologik manbalarga tayanib olib boriladi. Yerning paydo bo'lishi 4,5 milliard yil oldin, yerda hayotning ilk namunalari 3,8 milliard yil oldin paydo bo'la boshlangan¹.

Yerning paydo bo'lishi 4,5 milliard yil oldin, yerda hayotning ilk namunalari 3,8 milliard yil oldin paydo bo'la boshlangan². That the earth appeared about 4.5 billion years ago, and that the earliest life forms began to exist about 3.8 billion years ago.

Eng qadimgi davr ajdodlarimiz hayotida eng uzoq davom etgan davr sanaladi. U bundan taxminan 2–2,5 million yil oldin boshlanib, to ilk davlatlar paydo bo'lgunga qadar, ya'ni miloddan avvalgi 6-5 asrlargacha davom etgan.

Ilk ajdodlarimiz dastlab tabiatda mavjud imkoniyatlardan foydalanib hayot kechirganlar. O'rmon va tog'larda mevalarni terib yeb, hayvon ovlab, vodiylarda daryo, boylarida yashab kun ko'rganlar. Keyinchalik tabiatda o'zgarishlar boshlanishi, ularning hayot tarzlarini o'zgartirishga olib kelgan. Hayvon terisidan kiyim kiyganlar, g'orlardan issiq boshpana qilganlar, toshdan nayza yasab, to'da bo'lib yirik hayvonlarni ovlay boshlaganlar. Vaqt o'tishi bilan xo'jalik va ov uchun turli qurollar, zeb—ziynatlar yasay boshlaganlar. Tabiatdagi ko'pgina voqea va hodisalarni tuchuna olmay, ularga butunlay qaram ajdodlarimiz orasida diniy tuchunchalar paydo bo'la boshlagan. Muzlik chekinib kunlar isiy boshlagach, ajdodlarimizning hayot tarzi yana o'zgargan. Endilikda sovuq iqlimda yashaydigan hayvonlar yo'qolib, issiq iqlimga moslashgan hayvonlar paydo bo'lgan. Ularni insonlar to'da bo'lib emas, o'q – yoy yordami orqaligina qo'lga tushira olganlar. Vaqt o'tgan sayin insoniyat dehqonchilik va chorvachilikni kashf etib, tabiatga

¹Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.59.

²Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.59.

qaramlikdan ozod bo'ladi. U endilikda o'zi yashash uchun zarur bo'lgan ekinni eka oladigan va chorva boqadigan bo'ladi. Bu insoniyat tarixida eng buyuk voqea bo'lib, ko'pchilik olimlar bu hodisani inqilobga tenglaydilar. Chorvachilik, dehqonchilik ketidan kulolchilik, to'quvchilik, tikuvchilik kabi hunarmandchilik tarmoqlari vujudga keladi. Endilikda bu kasblarning alohida shug'ullanuvchi kishilari paydo bo'ladi. Dehqon hunarmand yoki chorvador bilan o'zi uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ayirboshlay boshlaydi. Vaqt o'tgan sayin ba'zi bir odamlar qo'lida boyliklar to'planib, mulkiy tabaqalanish jarayoni boshlanadi, bu esa davlatlarning vujudga kelishiga olib keladi.

Ko'rib turibmizki, insoniyatning shakllanishi murakkab jarayon bo'lib, uzoq davrni o'zida qamragani uchun ham uni o'rganishni osonlashtirish uslublarini topish juda muhimdir. Tarix fanida har bir davrning jadval tarzida berilishi shu masalani yechishda yordam beradi, ikkinchi tomondan oldin belgilangan sanalarda bo'lgan o'zgarishlarni tez anglashda, boshqa xalqlar hayoti bilan taqqoslab baho berishda, ayniqsa bir xil tarixiy voqealarni turlicha talqin qilinishining oldi olingan bo'lardi.

O'zbekiston arxeologiyasida keyingi davrlarda tarixni davrlashtirish masalasiga oydinlik kiritildi. Bunda O'.I. Islomov va K.A. Kraxmallarning ilmiy tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Ular O'rta Osiyo hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini hisobga olib, paleolit davri yodgorliklari yoshini 500-600 ming yilga qadimiylashtirdilar. Shuningdek, keyingi davrlarda qilingan tadqiqotlar, ya'ni olduvay davriga oid manzilgohlarning ko'plab topilishi paleolit davrini Shellgacha, shell, ashel davrlariga ajratmay, olduvay va ashel davrlariga bo'lish maqsadga muvofiq deb topildi, chunki shell va ashel davri mehnat qurollarining ishlanish texnikasi bir xil bo'lib, ular faqat vazn jihatdangina farq qilardi. Olduvay davri makonlaridan ko'plab qum toshlardan yasalgan qurollarning topilishi esa, uni davr sifatida ajratishga imkon tug'dirdi.

Eng qadimgi davr tarixini davrlashtirish masalalari bilan arxeolog olimlar ko'proq shug'ullanishadi. Ular insonlar turmush tarzining o'zgarishiga olib kelgan voqealar asosida insoniyat taraqqiyotini turli bosqichlarga bo'ladilar va tarixiy taraqqiyotning asosiy xususiyatlarini ko'rsatib beradilar. Eng qadimgi davr insonlar tomonidan yaratilgan mehnat qurollaridagi o'zgarishlar asosida davrlarga bo'lingan.

Eng qadimgi davr tarixiy jihatdan ikkita yirik davr: "ibtidoiy to'da" va "urug'chilik jamoasi davri"ga bo'lingan. O'z navbatida urug'chilik jamoasi matriarxat (ona urug'i hukmronligi davri) va patriarxat (ota urug'i hukmronligi davri)davrlariga bo'linadi. Mazkur yirik tarixiy bosqichlar arxeologik jihatdan mehnat qurollari tarkibiga qarab – paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza va temir davrlariga bo'linadi. O'z navbatida bu davrlar ham rivojlanishi jihatidan bir necha bosqichlarga bo'linadi.

Tarixda eng qadimgi davr tarixiy va arxeologik jihatdan davrlarga ajratilib o'rganiladi. Tarixiy jihatdan ikkita yirik davr: "ibtidoiy to'da" va "urug'chilik jamoasi davri"ga bo'lingan. O'z navbatida urug'chilik jamoasi matriarxat (ona urug'i hukmronligi davri) va patriarxat (ota urug'i hukmronligi davri)davrlariga bo'linadi. Mazkur yirik tarixiy bosqich arxeologik jihatdan mehnat qurollari tarkibiga qarab – paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza va temir davrlariga bo'linadi.

Qadimgi davr miloddan oldingi VI asrdan milodiy IV asrgacha bo'lgan davrni tashkil qilib, 2 bosqichga bo'linadi; 1– arxaik davr bo'lib, u miloddan oldingi VI–IV asrlarni o'z ichiga oladi. Bu bosqich axamoniylar hukmronligi bilan bog'liq. 2–antik davr deb atalib, miloddan oldingi IV asrdan to milodiy IV asrgacha bo'lgan davrni tashkil qiladi. Bu bosqich yunon–makedoniyaliklar hukmronligidan boshlanib to kushonlar saltanati inqrozigacha davom qiladi.

O'rta asrlar ham o'z rivojlanishi jihatidan 3 ta bosqichga bo'linadi. 1–bosqich ilk o'rta asrlar davri bo'lib u milodiy V–IX asrgachalarni tashkil qiladi, bu davr ijtimoiy taraqqiyotda yangi yer egaligining tashkil topishi, ya'ni eftalitlar hukmronligidan boshlanib, turk hoqonligi inqrozigacha davom qiladi. 2–bosqich

rivojlangan o'rta asrlar davri bo'lib, milodiy IX– XVI asrlarni tashkil qilib, u arablar istilosi davridan to O'zbekiston xududida xonliklar tashkil topgan davrgacha davom qiladi. 3–bosqich so'nggi o'rta asrlar davri bo'lib, u milodiy XVI– XIX asrlarni tashkil qiladi. U O'zbekiston xududida xonliklar tashkil topgan davrdan to Rossiya xumronligi davrlarini o'z ichiga oladi.

Arxeologik manbalarni shartli ravishda 2 turga bo'lish mumkin;

1. Tabiiy manbalar inson va hayvon suyaklari, o'simliklar qoldiqlari geologik qatlamlari bo'lib, ularni asosan zoologlar, botaniklar, geologlar o'rganadilar.
2. Inson tomonidan yaratilgan manbalar bo'lib, ular mehnat qurollari, sopol idishlari, san'at asarlari, qoyatosh rasmlari, shuningdek yozma manbalar ham kiradi. Arxeologlar kishilik madaniyati tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarga tayanib ish ko'radilar.

Arxeologiyada qadimgi buyumlarni o'rganish birdan bir maqsad qilib olinmaydi, topilmalarni tilga kiritish va o'sha zamon nafasini tiklash arxeologiyani asosiy maqsadidir. Shuning uchun topilmalar tarixiy tadqiqotlar uchun faqat manba sifatidagina ilmiy qimmatga ega bo'ladi. Buyumlarning yoshi, nimaga ishlatilganini, qanday uslubda yasalganini aniqlash tadqiqotning zarur tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi. Arxeologiyani o'rganishda arxeologlar arxeologik ekspeditsiyalar uyushtiradilar. Ularning ish uslubi 3 pog'onalik bo'ladi;

1. Arxeologik qidiruv.
2. Sinov.
3. Keng miqyosda (statsionar) qazish ishlari olib borish.

Ekspeditsiyalarning asosiy vazifasi yodgorliklarning paydo bo'lgan davri, qancha yashaganligi, inqirozga yuz tutishi va boshqa xususiyatlarini aniqlash hisoblanadi. Bunda ular asosan yodgorlikdagi topilmalarni chuqur o'rganib, taxlil qiladilar. Taxlillarning quyidagi uslublari mavjud: radiouglerod, dendroxronologiya, radiokarbon uslublari, davrlashtirishning arxeomagnit uslubi, sporo–chang taxlili, petrografik uslub, agrobiologik uslub, hayvon suyaklari taxlili

va boshqalar. Shuningdek, arxeologlar topilgan buyumlarni bir-biri bilan bog'lab, tarixiy va yozma manbalarga solishtirgan holda ham o'rganadilar. Bunda asosan, madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida buyumlar yoshini aniqlaydilar. Bu keyingi davrlarda eng keng qo'llanmoqda.

Madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida ibtidoiy davr buyumlari yoshini aniqlashda sharq mamlakatlarida tarqalgan xlorit, lazurit, argelit toshlardan, alibastr, fayans va fil suyagidan yasalgan buyumlarni solishtirish yordamida aniqlashadi. Xlorit tosh— yumshoq tarkibli, yashil kulrangtob bo'lib, undan yasalgan buyumlarning tashqi tarafiga chizib, oyib bezak beriladi. Bunday buyumlar Eronning Kermon viloyatidan miloddan oldingi XIX– XYIII asrlarda eksport qilingan. Argelit toshdan miloddan oldingi III ming yilliklar yillikning oxirlar I ming yillikning boshlarida taqinchoqlar muhrlar va kosmetika uchun mitti idishlar yasaganlar. Argelitning makoni Afg'oniston, Pokiston, Eron va O'rta Osiyodan topilgan. Alibastrdan yasalgan buyumlar miloddan oldingi II ming yillikning boshlariga oid. Fayansdan "ilohiy " idishlar va kichik xajmdagi kosa va xar xil taqinchoqlar ishlangan bo'lib, ular miloddan oldingi XIX– XYIII asrlarga oiddir.

Arxeologik yodgorliklar odamlar yashagan joylar ibtidoiy makonlari, qishloq va shahar xarobalari, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, qadimgi sug'orish inshootlari hisoblanadi. Arxeologlar mazkur topilmalar yordamida o'sha davr manzarasini, insonlarning yashash sharoitini, jamoada mavjud udumlar va qaysi taraqqiyot bosqichida turganliklarini aniqlaydilar. Umuman, arxeologik yodgorliklar

yer ostida yoki yer ustida joylashgan bo'ladi. Yer ostidagi yodgorliklarni o'rganish jarayonida arxeologlar madaniy qatlamlarga alohida e'tibor beradilar.

Madaniy qatlam deganda—insoniyatning turmushi, xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tuchuniladi. Madaniy qatlamlar bir va bir necha o'ntacha qatlamlarga ega bo'lishi mumkin. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30—35 metrgacha bo'lishi mumkin. Bu esa mazkur

joyda odamlarning qancha vaqt yashaganligi bilan bog'liq. Madaniy qatlam u yoki bu qatlamlarga shurf tashlash, keyin keng ko'lamda qazish ishlari natijasida aniqlanadi.

Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida qaziyman degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deganda yodgorliklardagi dastlabki qazish ishlari tuchunilib, madaniy qatlamni aniqlash va yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlarni olishdir. Shurf ko'pincha kvadrat va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, uning chuqurligi va kengligi madaniy qatlamga qarab har xil bo'lishi mumkin. Keng ko'lamda qazish natijasida madaniy qatlam to'la ochilib, inson faoliyati izlari bo'lmagan yergacha kovlab tushiladi, arxeologiyada u materik—bezovta qilinmagan yer deb ataladi.

Arxeologiya fani vazifalari. Qadimiy yodgorliklar o'zbek xalqi ma'naviyati, qadriyatlarini tarixidan darak beruvchi ashyoviy dalillar hisoblanadi. Shu o'rinda ajdodlarimizning tarixini arxeologik yodgorliklar misolida targ'ib etish va uning tarbiyaviy ahamiyatini ko'rsatish juda muhimdir. Shu bilan birga, mamlakatimiz xududida joylashgan arxeologik yodgorliklar va ulardagi topilmalar yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda, ularning qalbida ko'hna tarix va madaniyatga hurmat—ehtiram ruhini uyg'otishda katta ahamiyatga egadir. Arxeologik yodgorliklar O'zbekiston madaniy hayotini o'zida aks ettiruvchi juda muxim omil hisoblanadi.

Bugungi kunda arxeologiya fani oldida turgan muhim vazifalardan biri ajdodlarimizning yo'qolib borayotgan izlarini izlab topish, moddiy ashyolar va tarixiy yodgorliklar yoshini aniqlash, taxlil qilish va ilmiy sistemalashtirish asosida haqqoniy tariximizni tiklash, uning ochilmagan sahifalarini o'rganib, tarixdagi oq dog'larni yo'qotishdir.

Sobiq sho'rolar tuzumi davrida arxeologik yodgorliklarni o'rganish ish keng yo'lga qoyilgan bo'lsada, keyinchalik ularni saqlash va ta'mirlash ishlariga e'tibor kam bo'lgan. O'zFA Arxeologiya institutining ma'lumotlariga ko'ra, respublikamiz hududida 1960 yilgacha 30 mingtaga yaqin arxeologik yodgorliklar bo'lgan. Ularning buzilishi va yemirilishi, ekin maydonlariga

qo'shilib ketishi oqibatida 80—yillarga kelib, ularning soni 9 mingga tushib qolgan va 90 – yillarning o'rtalariga kelib, bu obidalarining soni boryo'g'i 5391 tani tashkil etgan.

Keyingi yillarda tarixiy va arxeologik yodgorliklarni saqlash va ta'mirlash boyicha anchagina ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda albatta o'zbek arxeologlarining chet ellik hamkasabalari bilan birgalikda olib boryotgan ishlari ahamiyatga molikdir.

O'zbekistonda arxeologiyaning fan sifatida shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni o'zida qamraydi. O'zbek millati qadimiy tarixga ega bo'lsada, uning eng qadimgi davr tarixini o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan va bugungi kungacha bu sohada ilmiy izlanishlar davom qilib kelmoqda. O'zbekistonning o'rta asrlar tarixi esa, yozma manbalarda saqlanib qolgan bo'lsada, uzoq davrlargacha mavjud qadimiy qal'alar tarixi faqat odamlar orasidagi rivoyatlarda saqlanib qolgan edi. Ularni saqlash va ilmiy jihatdan o'rganish esa XIX asr oxirlarigacha odamlarning e'tiborida emas edi. Sovetlar humronligi davrida o'tmish tarixiga e'tibor kuchayib, ularni ilmiy jihatdan o'rganish boshlangan bo'lsada, O'zbekiston miqyosida tarixiy yodgorliklarning nihoyatda ko'pligi olimlarga chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishga imkon bermagan. Ular yodgorliklar to'g'risida deyarli umumiy bo'lgan ma'mumotlarningina to'plashgan. Misol tariqasida Selungir, Teshiktosh, Ko'lbuloq makonlarida olib borilgan tadqiqotlarni keltirish mumkin. Shuningdek, yodgorlik o'rganilgach, u qarovsiz qoldirilgan. Bu esa, ko'pgina yodgorliklarning yo'qolib ketishiga olib kelgan. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, o'tmish tarixiga yangicha nazar bilan qarala boshladi. Har bir yodgorlikni o'rganishda chuqur ilmiy jihatdan yondoshilib, uning mahalliy xususiyatlarini e'tiborga olib, olamshumul yangiliklar ochildi va ochilmoqda.

O'zbekistonda arxeologiyaning o'rganilish bosqichlari M.Jo'raqulovning "Ibtidoyi arxeologiya" kitobida to'liq ochib berilgan. Arxeolog O'zbekistonning arxeologik jixatdan o'rganilishini 3 davrga bo'ladi: 1.Rossiya mustamlakasi davri.

2.Sovetlar xukmronligi davri. 3. O‘zbekiston mustaqilligi davri va har bir davrga to‘liq ta’rif berib o‘tadi.

Mustaqillikning dastlabki davrlarida arxeologik tadqiqot ishlari birmuncha to‘xtaganday bo‘ldi. Lekin Vazirlar Mahkamasining 1998 yilda Tarix instituti faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan ishlari natijasida va Buyuk ipak yo‘li tarixining keng tadqiq qilinishi yuzasidan olib borilgan ishlar natijasida yana arxeologik tadqiqot ishlari jonlanib ketdi. Ayniqsa xorijiy davlatlar bilan olib borilayotgan hamkorlik yanada samarali bo‘lmoqda. Ular arxeologik ekspeditsiyalarni nafaqat moddiy, balki texnikaning keyingi davr yutuqlari bilan ham qurollantirib, mashaqqatli arxeologik tadqiqot ishlarini yengillashtirib, qadimiy moddiy buyumlarning analiz jarayonlariga ham yanada aniqlik kiritishiga ko‘p imkoniyatlar yaratishda yaqindan yordam ko‘rsatib kelishmoqda. Jumladan, Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Avstraliya, Rossiyadan kelgan olimlarning xizmatlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Sopollitepa va Jarqo‘ton yodgorligida keyingi davrlarda O‘zbek–Olmon Baqtriya ekspeditsiyasi tadqiqot ishlarini olib bordi. Ular Jarqo‘ton yodgorligining yoshini aniqlashda 23 radiokarbon analizi o‘tkazdilar. Radiokarbon analizlar Germaniya arxeologiya instituti Yevroosiyo bo‘limi qoshidagi laboratoriyada amalga oshirildi. Mazkur otryad a‘zolaridan Mayk Toyfer va Kay Kanyutlar Sopollitepa madaniyatining yoshini kadimiylashtirish boyicha yangi fikrlarni bildirganlar.

Hozirda O‘zbekiston arxeologiyasini o‘rganish ancha yaxshi yo‘lga qoyilgan. Bu ish bilan maxsus institutlar, universitetlar, pedagogikainstitutlari va turli bo‘limlar shug‘ullanmoqdalar. Ular qoshida ko‘plab arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etilgan.

So‘nggi o‘n yillikda madaniyat va tarixiy yodgorliklarni qayta royxatga kiritish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu esa yodgorliklarni muhofaza qilish ishlariga ancha samarali ta’sir qo‘rsatmoqda. XX asrning 90- yillarining oxirlarida yodgorliklarning 7216 tasi hisobga olingan bo‘lsa, shulardan 1595 tasi me’moriy yodgorliklar, 3106 tasi mahobatli san’at asarlari, 2115 tasini

arxeologik yodgorliklar tashkil etdi. Ulardan 1831 tasi respublika miqyosidagi davlat muhofazasiga olingan bo'lib, 513 tasi me'moriy obidalar, 98 tasi mahobatli san'at asarlari, 1213 tasi arxeologik va 27 tasi tarixiy yodgorliklardir. Bunday yodgorliklar ayniqsa, Samarqand (997), Buxoro (804), Qashqadaryo (592), Toshkent (562), Farg'ona (512) viloyatlarida ko'p.

Bu mamlakatimiz butun hududi qadimiy madaniyat va tsivilizatsiya o'chog'i bo'lganligidan dalolat beradi.

Ma'ruza №2,3

Mavzu: Paleolit davri xususiyatlari

Reja :

1. Ilk paleolit davri va uning o'rganilishi.
2. Ilk paleolit davri yodgorliklari
3. O'rta paleolit davri
4. So'nggi paleolit

Insoniyat taraqqiyotida eng uzoq davom qilgan davr qadimgi tosh davri – paleolit hisoblanadi. “Paleolit” so'zi lotincha so'zdan olingan bo'lib, “paleos”– “qadimgi”, “litos”–“tosh”, ya'ni qadimgi tosh davri degan ma'noni beradi. Paleolit davri xronologik jihatidan milloddan avvalgi 2 million yillikdan to 12 ming yillikkacha davom qiladi va uch davrga– ilk, o'rta va so'nggi davrlarga bo'linadi.

Paleolitning uch davri xam o'zining rivojlanish darajasiga qarab, mehnat qurollaridagi o'zgarishlar asosida turli davrlarga bo'linadi. Ilgari ilk paleolit davri shellgacha, shell, ashel davrlariga bo'lingan edi. Lekin keyingi davrlarda qilingan tadqiqotlar natijasida, uni olduvay va ashel davrlariga bo'lish muvofiq deb topildi. Chunki ilgarilari olduvay davri yodgorliklari kam bo'lib, uni davr tariqasida ajratish imkoni bo'lmagan. Shuning uchun shell va ashel davrlari qo'lcho'qmorlaridagi vazn jihatidan farqini e'tiborga olib ularni davrlarga ajratishgan. Keyingi yillarda esa, olduvay davri mehnat qurollarining ko'plab topilishi uning davr sifatida ajratib ko'rsatishga imkon to'g'dirdi.

O'zbekiston xududining geotektonik va geomagnit xodisalarini tadqiq qilish natijasida uning o'ziga xos jihatlari aniqlandi. Bu esa paleolit davri xronologiyasida o'zgarishlar qilinishiga olib keldi. Ilk paleolit davri jahon tarixida 3 mln yillikdan to – 100 ming yilliklarga davom qilgan. O'zbekistonda ilk paleolit davri miloddan avvalgi 1 million yildan 100 ming yillikkacha davom etgan deb hisoblanar edi. Lekin keyingi davrlarda olib borilgan tadqiqotlar bu sanani yanada qadimiylashtirdi. Arxeologik davrlashtirishning yangi metodi asosida uni 2 mln yillikdan 200 mingginchi yillargacha davom qilganligi aniqlandi. Shu paytgacha O'zbekiston xududida olduvay davri manzilgohlari topilmagan deb kelinar edi, lekin keyingi yillarda arxeologiyada qilingan yangiliklar Selungur makonidan topilgan tosh qurollarining Olduvay makondan topilgan tosh qurollar bilan o'xshash tomonlarini aniqlanib, uni 1,2 mln yillarga mansub deb topdilar.

O'zbekiston xududidan ashel davriga oid ko'plab makonlar topilib tadqiq qilindi va qilinmoqda. Bunda U.Islomov, K.A.Kraxmal, M.Qosimov, R.Sulaymonov, T.Omonqulovlarning tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Ilk paleolit davrida mehnat qurollari tosh, suyak va shoxlardan yasalgan. Ulardan faqat tosh qurollargina bizgacha yetib kelgan. Olduvay bosqichida odamlar eng primitiv usulda yasalgan qo'l cho'qmorlari (ruchnoe rubilo)lardan foydalanganlar. Mazkur qurollarni yasash uchun dastlab, odamlar qulay shaklga ega bo'lgan (ko'proq yapaloq shakldagi) qayroqtoshni topib, tosh boltalar yordamida uning bir uchiga urib, uchirib ishlov berganlar. U paytning tosh bolg'alari (otboyniklar) og'irligi 0,5 kgdan oshmagan oddiy qayroqtosh bo'lgan. Bu xildagi tosh bolg'alar yordamida qo'l cho'qmorlariningina emas, balki tosh o'zaklarini ham yasay bilishgan. Qo'l cho'qmorlari odatda bir tomoni bodomga yoki yurakka o'xshab, to'mtoq bo'lgan, lekin uni qo'l bilan ushlash qulay bo'lgan. Ikkinchi, qarama–qarshi tomoni esa, o'tkir uchli bo'lib, bu tomoni kesish, chopish, kovlash kabi vazifalarni bajargan. Ajdodlarimiz shu qurollar yordamida ov qilganlar, ildiz kovlaganlar, go'shtni maydalaganlar, terilarni shilganlar. Odamning qo'li esa dasta vazifasini bajargan. Olduvay davri odamlari terimchilik va ovchilik bilan shug'ullanganlar. Ular to'da bo'lib ov qilib, yirik yirtqich

hayvonlarni tutib iste'mol qilishgan. Odamlarning to'da bo'lib yurishlari natijasida o'zlarini turli tabiat hodisalaridan va yirtqich hayvonlardan himoya qilganlar. Bu davr odamlari tabiatga to'la qaram bo'lib uy-joy qurilishini ham, olovdan foydalanishni ham bilmaganlar. Yirtqich hayvonlardan esa, oddiy va dag'al qurollar bilan himoyalanganlar. Tabiat ham insonlar yashashi uchun qulay, issiq bo'lgan.

Ashel davriga kelib odamlar birmuncha taraqqiyot darajasiga erishganlar. Endi kishilar turli tog', daryo jinslari, asosan chaqmoqtoshdan qurol yasashni o'rgana boshlaganlar. Qurollarni ishlash texnikasi birmuncha takomillashgan. Chaqmoqtosh qo'l cho'qmorining ikka tomoniga ham qo'pol kertish yo'li bilan ishlov berilgan. Kertish davomida vujudga kelgan turli uchrindilardan turli narsalarni kesishda foydalanganlar. Uchrindilar qirra tomonlari mayda kertish usuli bilan o'tkirlangan va keskich asboblari sifatida foydalanilgan. Uchburchaksimon tosh uchrindilariga ko'proq ishlov berilgan. Asta-sekin tosh qurollarining turi ko'paya boshlagan. Dastlab sixcha va qirg'ichsimon qurollar vujudga kelgan. Tosh sixcha qurollardan yog'och qurollar yasashda va ovda nayza tig'i sifatida foydalanilgan bo'lsa, qirg'ichlardan kiyim-kechak uchun hayvon terilariga ishlov berishda foydalanganlar.

O'rta paleolit davri ilmiy adabiyotlarda muste davri deb nomlanadi. Bu davrga oid moddiy yodgorliklar dastlab Frantsiyaning Muste g'or makonida topilgani uchun shunday nom olgan. O'rta paleolit davrining xronologiyasi ilgarigi adabiyotlarda mil.avv. 100–40 ming yilliklar deb hisoblanar edi, lekin keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, u 200 –100 ming yilliklar bilan belgilandi. O'rta paleolit davri yodgorliklari jahon fanida muste va levallua–muste (rivojlangan davri) bosqichlariga ajratib beriladi. O'zbekiston arxeologiyasida ham shu bo'linishlar qabul qilingan bo'lsa-da, tadqiqotchilar o'rta paleolit davrining mahalliy o'ziga xos jihatlarini e'tiborga olib, uning 4 ta mahalliy guruxini ajratib ko'rsatadilar: muste, levallua, levallua–muste, soan. Buni dastlab V.A.Ranov taklif qilgan va unga toshni paraqalashdagi o'ziga xos texnikaviy uslubni asos qilib olgan.

Toshni qayta ishlash texnikasi ham takomillashgan. Ixcham qurollar ishlab chiqarish boshlaganlar. Bu yangi yorma texnika usuli yordamida amalga oshirilgan. Bunda qurol yasaladigan chaqmoqtoshning bosh tomoni ustalik bilan urib o'g'irilib, tekis maydoncha hosil qilinadi. Shu maydoncha orqaligina toshning mayda paraqalarini olish imkoni tug'iladi. Barcha paraqalar olinib bo'linganidan keyin uchirib bo'lmaydigan o'zak qoladi. Bu o'zak nukleus deb ataladi. Muste davri uchun gardishsimon nukleuslar va uch burchakli tosh paraqalari xarakterli bo'lgan. Tosh paraqalar yog'och yo'nish, teri ishlash, qurol va kiyim tayyorlashda qulay hisoblangan.

Tosh paraqalar uchi yanada o'tkir qilingan. Bunda tosh parrakchaga sekin asta urib salgina ishlov berilgan va yangi tur qurol hosil qilingan. Ular asosan nayzasimon toshqurol va tosh qirqich bo'lgan. Qurollar kalta va yalpoq bo'lib, ularga dasta o'rnatib bo'lmagan.

Nayzasimon tosh quroldan asosan erkaklar yog'och qirqich, yo'nish, hayvon o'ldirishda foydalanganlar. Tosh qirqichlardan esa ayollar teri shilish, yopinchiqlar tayyorlashda ishlatishgan.

Toshdan o'roqranda yasashgan, undan daraxt po'stini shilish va randalash quroli sifatida foydalanishgan. O'roq randa - chaqmoqtosh plastinkasidan iborat bo'lib, tig'i keng yoysimon qilib oyib ishlangan.

O'rta tosh davri odamlari qumtosh yoki ohaktoshdan sharlar yasab, hayvonlarni ovlashda foydalanganlar. Ularni uzun tasma uchiga juft qilib bog'lab, hayvonlarni oyog'idan ilintirganlar.

O'rta paleolit davri odamlari hayotida olov muhim o'rinni egallagan. Ular hayvon go'shtini gulxanda pishirib, iste'mol qilganlar, bu ularning jismoniy va aqliy rivojlanishida muhim rol oynagan. Shuningdek, olov ularni sovuqdan va yirtqich hayvonlardan himoya qilgan. Shu sabab olovni saqlash masalasi ko'ndalang bo'lgan. O'rta paleolit davri yodgorliklarida ko'plab gulxan qoldiqlari topilgan. Odamlar o'tin bilan birgalikda hayvon suyaklarini ham yoqqanlar.

O'rta paleolit davrida neandertal tipdagi odam yashagan. Bu davr odami dastlab Germaniyaning Neandertal qishlog'idan topilgani uchun ham shu nomni olgan. U ilk paleolit odamidan ancha farq qilgan. Uning boyi past peshonasi tor va nishab, qosh ustidagi suyaklari qalin, yonoq suyaklari chiqib ketgan, iyagi nihoyatda kichkina, tizzalari sal bukilgan, 2 oziq tishi bo'rtib chiqqan, qo'l panjalari kalta va yo'g'on bo'lgan. Bosh miyasining hajmi 1200-1400 sm ni tashkil etgan. Xudi shunday tipdagi odam 1938 yili A.P.Okladnikov tomonidan Teshiktosh g'oridan topilgan.

Ilmiy adabiyotlarda yuqori paleolit so'nggi paleolit tuchunchasi bilan xam ishlatiladi. U 100—12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. So'nggi paleolit davrida ajdodlarimiz hayotida bir qator o'zgarishlar sodir bo'ldi. Asosiysi ajdodlarimiz hayotida urug'chilik tuzumi boshlandi. So'nggi paleolit davrida hozirgi zamon odami qiyofasi o'xshash—kromanyon odami yashagan. Kromanyon odami suyak qoldiqlari dastlab Frantsiyaning Kromanyon makonidan topilgani uchun shunday nom olgan. Olimlar bu davr odamini homo sapiens—aql-idrokli odam deb ham ataydilar.

Yuqori paleolit davri odamlari xo'jaligining asosini ovchilik tashkil etgan. Retushlangan nukleuslar to'g'ri pichoqsimon shaklga kirgan va yupqalashgan. Pichoqlar paydo bo'lgan. Bu davrda eng muhim mehnat qurollari tosh kesgich va tosh qirg'ich bo'lgan. Tosh kesgich qattiq materiallarni ishlashda foydalanilgan

Yuqori paleolit davri odamlarining xo'jaligi o'zlashtiruvchi xo'jalik bo'lib, uning asosini ovchilik tashkil etgan. Asosan bug'u, yovvoyi ot, sirtlon, arxar, qulon, tuya kabi yirik hayonlar ovlangan. Daraxt mevalarini, don va ildizmevali o'simliklarni terib, ovqat sifatida ishlatish ham keng tarqalgan. Shuningdek, baliqchilikning dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan.

Insonlar tomonidan qachon olovdan foydalanilganliklari haqida ma'lumotlar yo'q. Lekin tadqiqotlar natijasida 250 000 ming yil ilgarigi insonlar tomonidan

o'zlashtirilgan g'orlardan ovqat qoldiqlari topilgan. 50 000 ilgari olov ichida qolgan g'or izlari topilgan³.

So'nggi paleolit davrida qarindosh urug'chilik va oila munosabatlarining tartibga solinishi natijasida kishilarning jismoniy va aqliy rivojlanishida o'zgarishlar yuz berdi. Insonlarning tashqi ko'rinishida o'zgarish yuz berishi bilan birga ularning tabiiy –geografik sharoitga moslashishi natijasida irqalar vujudga keldi. Yevropoid, mongoloid, negroid. Yevropoid irqi fanda kromonon odami nomini olgan. O'zbekistonning ham Samarqand makonidan kromonon odamning qoldiqlari topilgan.

Yuqori paleolit davrida yuz bergan muhim o'zgarishlardan yana biri, bu san'atning kelib chiqishidir. San'atning vujudga kelishi o'sha davr odamlarining diniy qarashlari bilan bog'liq bo'lsa-da, ular qoldirgan haykalchalar va qoya tosh suratlari o'sha davr ijtimoiy hayoti haqida bizga ko'p ma'lumot beradi. O'rta Osiyoning ko'pchilik joyidan qoyatosh suratlari topilgan. Jumladan; Zarautsoy, Xurtakasoy, Bichikchashma, Sariyoz va boshqalar. Ularda karkidonlar, mamontlar, odam, ot, buqa, it, tulki, jayron, tog' echkisi, o'q yoylarning tasvirlari bor.

Fransiyadagi Kro-Manon g'oridan 1868 yilda topilganligi sababli shu nomni olgan⁴.

Paleolit davri oid tosh ustaxonalari Navoiy viloyati Navoiy tumanida **Uchtut, Ijond va Vaush** degan joylaridan topilgan.

Uchtut yodgorligi Uchtut qishlog'i yaqinida joylashgan. Yodgorlik 1958 yili arxeolog X.Muhammedov tomonidan topilgan. Keyingi yillarda uni T.Mirsoatov keng ko'lamda o'rgandi. Bu yodgorlik tosh davrining turli davrlariga oid bo'lib, asosan neolit davri topilmalari yig'ib olingan. Neolit davri bu yerda shaxta usubida tosh qazib olganlar.

³Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.65.

⁴Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.71

Tosh ustaxonalari Zarafshonning qadimgi irmoqlari, Oxargaron daryosi boylarida ham mavjudligi qayd qilingan. Ular arxeolog T.Mirsoatov tomonidan o'rganilgan.

2008 yilda arxeologlar janubi-g'arbiy Germaniyada 5 ta teshikchasi bor suyakdan ishlangan nay qoldig'ini topishgan. Tadqiqot jarayonida 35 000 yillik tarixga ega ekanligi aniqlandi⁵.

Chaqmoqtosh konlari va ustaxonalarini keng tadqiq qilish ibtidoiy madaniyati tarixni o'rganshda muxim manba sanaladi.

Yuqori paleolit davriga oid yodgorliklar kam topilganiga qaramasdan, ulardagi madaniy qatlamlarning yaxshi saqlanishi yuqori paleolit davri taraqqiyotining o'ziga xos tomonlari ochishga imkon berdi. Hozirgi kunda O'rta Osiyoda yuqori paleolit davriga oid 30 ortiq yodgorlik topib o'rganilgan bo'lsa, shulardan 10 tasi O'zbekistondan topilgan. Ulardan Zarafshon voxasida topilgan Samarqand, Siyobcha, Xo'jamazgil makonlari yaxshi o'rganilgan. Ko'lbuloq Bo'zsuv, Takalisoy, Tuyabo'g'iz makonlaridan ham yuqori paleolit davri izlari topilgan.

Ma'ruza №4

Mavzu: Mezolit davri va uning o'rganilishi.

Reja:

1. Mezolit davri va uning xususiyatlari.
2. Mezolit davrining o'rganilish tarixi.
3. Mezolit davri yodgorliklari.

Yer yuzida muzliklarning chekinishi natijasida iqlim o'zgaradi. Bu esa, o'z navbatida ibtidoiy odamlarning turmush tarzida o'zgarishlarga olib keladi. Olimlar bu davrning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib, uni o'rta tosh davri, ya'ni mezolit davri deb belgilaganlar.

“Mezolit” so'zi yunoncha “mezos”—o'rta, “litos”—tosh so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, miloddan avvalgi 12 ming yilliklardan 7 ming yilliklargacha davom etgan.

⁵Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.73

Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi bilan hayvonot dunyosi ham o'zgaradi. Paleolit davridagi yirik hayvonlar yo'qolib, ular o'rniga tez chopar va mayda hayvonlar: arhar, muflon, tog' echkisi, bug'u, jayron, qulon, quyon, arslon, yo'lbars, bars, qoplon va boshqa hayvonlar paydo bo'ldi. Ularni ilgaridagidek ovlash ibtidoiy odam uchun murakkablik tug'dirdi. Natijada **o'q-yoy** ixtiro qilindi. Bu mezolit davrining eng katta yutug'i edi.

Ibtidoiy ovchilar hayvonlar (asosan bug'ular) izidan yurib, yangi—yangi yerlarni o'zlashtirib bordilar. Shu sababli, mezolit davri odamlari keng xududlarga tarqalganlar. Mezolit davrida O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlari yashash uchun qulay bo'lgan. Amudaryo bilan Sirdaryo oraliqlarida mezolit davriga oid yodgorliklar ko'p uchraydi.

Bu davr jamoasida diniy tasavvurlar ma'lum bir shaklga kirdi. Bu haqda mezolit davri mozorlari, qoyatosh rasmlari darak beradi. O'rta Osiyodagi mezolit davri yodgorliklaridan 3tasida— Qayla, Tutkaul, Machay makonlarida mozorlar topilgan. Ular mezolit davrining so'ngi bosqichiga taalluqli. Qayla g'orida 2 mozor o'rganilgan. Skeletlar chalqanchasiga yotqizilib, oyoqlari biroz bukilgan, ustiga oxra sepilgan. Yonlarida dengiz chig'anoqlaridan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Bosh suyagi ustiga ham mayda tosh munchoqlar tizib chiqilgan. Boshqa mozorlarda ham shu holat kuzatilgan. Bularni barchasi narigi dunyoga ishonishni bildiradi.

Jahon arxeologiyasida mezolit davri 2 bosqichga: **Azil** va **Tardenuazga** bo'linadi. (3-jadval) Ular Frantsiyadan topilgan makonlar nomlari bilan atalgan. Azil davri tosh qurollarining asosiy xususiyatlaridan biri —**mikrolit qurollarning** yasalişidir (yunoncha mikros—kichik). Ular asosan o'q uchi vazifasini bajargan. Ularning ko'pchiligi tol bargiga o'xshash bo'lgan.

Tardenuaz makonlarida mikrolit qurollar juda ko'p uchraydi. Ular juda mayda bo'lib, ba'zilar 1 sm ga yetar yetmas bo'lgan, 2 sm lilari esa kam uchraydi. Mikrolitlar turli xil geometrik shaklda bo'lgan (uchburchak, trapetsiya, romb). Ularning ishlatilishi haqida 2 xil fikr mavjud:

- 1) tayoq uchidagi yoriqqa tiqilgan va kamon o'qi yasalgan.

2) suyak yoki yog'och qurollarga taqab o'tkir tig' hosil qilingan.

O'rta Osiyo mezoliti industriyasini o'rganish orqali olimlar ulardagi rivojlanish jihatlarini aniqladilar. Shu asosda ularni ilk, o'rta va so'nggi bosqichga bo'ldilar.

Ilk mezolit bosqichi yodgorliklarida mikrolit texnikasi endigina paydo bo'lgan. Bunday yodgorliklarda geometrik shakldagi (segment, trapetsiya, uchburchaksimon) tosh buyumlar kam uchraydi. Mikroparaqalar kam. Bu davr yodgorliklarida so'nggi paleolitga doir qirg'ichchalar, o'zaklar, paraqalar ko'p tarqalgan.

12 ming yil oldin hozirgi Iroq xududida qo'lga o'rgatilgan it qoldiqlari topilgan. Yovvoyi qo'y va echkilarni insonlar asta sekinlik bilan qo'lga o'rgatila boshlangan. Ular ov jarayonida hayvonlarning bolalarini olib kelib parvarish qilganlar va ular voyaga yetib, ko'paya boshlagan⁶.

O'rta mezolit bosqichida geometrik shakldagi mikrolit qurollarning yirik va qalinroq turli tiplari paydo bo'ladi. Qirg'ichchalarning har xil shakldagilari vujudga keladi. Bunday qurollar ko'pincha tosh siniqlarining qirra tomonlariga va paraqalarning uchqir tomonlariga tig' chiqarish usuli bilan yasalgan, ularning hajmlari ancha kichiklashtirilib, takomillashtirilgan. O'zaklardan pichoqsimon uchirma ajratib olish texnikasi vujudga keladi. O'rta mezolit davri yodgorliklarining yana bir xususiyati qayroqtoshlardan yasalgan qurol va qirg'ichlarning borligidir.

So'nggi mezolit davrida mehnat quollarining ko'pchilik turlari maydalashgan. Qalamsimon mitti o'zaklar soni ko'paygan. Tosh bigiz paydo bo'lgan. Ikkala uchli tomonlari yo'nilgan shakldagi paraqalar va mikroparaqalar soni ko'payadi. Bu davr yodgorliklarida qurollarni yasash texnikasi murakkablasha boradi.

Bu bosqichlarga oid yodgorliklar quyidagi guruhlariga ajratilgan:

1. **Ilk mezolit** bosqichi miloddan avvalgi XI—X ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Ko'shilish madaniyatida o'z aksini topgan.
2. **O'rta mezolit** bosqichi miloddan avvalgi IX—VIII ming yilliklar bo'lib, Obishir madaniyatida o'z aksini topgan.

⁶Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.76.

3. **So‘nggi mezolit** bosqichi miloddan avvalgi VII—VI ming yilliklar bo‘lib, Machay madaniyatida o‘z aksini topgan.

O‘zbekistondagi mezolit davri yodgorliklarida prizma, konus, pona shakllaridagi nukleuslar topilgan. Tosh paraqalari bir tomonlama kertma tarzda o‘tkirlangan. Qirg‘ich qurollari tosh uchrindilardan va parchalaridan ishlangan. Shuningdek, tog‘li hududlarda nukleuslar qayroqtoshlardan bo‘lgan.

Toshkentning g‘arbida qadimgi Bo‘zsuv anhorining chap sohilidan topilgan. U yerdan nukleuslar, mayda paraqachalar, qirg‘ichlar va hech bir makonda uchramaydigan uchburchak shaklidagi qurollar topilgan. Qo‘shilishning madaniy qatlamidan topilgan mazkur qurollar so‘ngi tosh davri qurollariga nisbatan o‘zining ancha ixchamligi va qurol turlarining xilma–xilligi bilan ajralib turadi. Bu yerdan topilgan nukleuslar va qirg‘ichlar Farg‘onadagi Obishir I, Y, Achchiko‘l va Machaydan topilgan nukleuslar va qirg‘ichlarga o‘xshab ketadi. Lekin Qo‘shilishdagi qurollar ancha qadimiy arxaik xususiyatga egadir. Qo‘shilishdan topilgan qurollarda o‘ziga xoslik ham bor, ya‘ni bu yerda geometrik shaklda yasalgan qurollar uchramaydi. Shuningdek, Qo‘shilishda boshqa makonlarda bo‘lgan pichoqsimon paraqalar topilgan emas. Qo‘shilish qurollarining ba‘zilari Yaqin va O‘rta Sharqdagi Shanidavr, Paligavr, Gari-Kamarbanddan topilgan qurollarga o‘xshab ketadi.

Ayrtom yodgorligi janubiy O‘zbekistondagi mezolit davri yodgorliklaridan biri hisoblanadi. U Termizdan 18 km sharqda, Amudaryoning o‘ng sohilida joylashgan ko‘p qatlamli yodgorlikdir. Bu yerdan mezolit davriga oid tosh qurollar, nukleuslar, pichoqsimon paraqalar, uchrindilar, qirg‘ichlar, teshgichlar, tosh parmalagichlar, o‘q va nayza uchlari topilgan. Ular Obishir, Tutqovul, yodgorliklaridan topilgan tosh qurollariga o‘xshab ketadi.

Obishir g‘or–makoni Farg‘ona vodiysining janubidagi Qatron tog‘idan topilgan Obishir I va Obishir V g‘or–makonlari miloddan avvalgi IX–VIII ming yilliklarga oiddir. **Obishir 1 g‘or–makoni** Haydarkon shaharchasidan 4-5 km sharqda joylashgan. U yerning madaniy qatlamlaridan mikrolitlar, bigizlar, qirg‘ichlar, pichoq qadamalari, nukleuslar topilgan. Ular boshqa joylardan topilgan

mezolit davri quollariga o'xshaydi. **Obishir V g'or– makoni** esa Obishir 1 dan 200 metrcha g'arbda joylashgan. U yerda 3 ta madaniy qatlam aniqlangan. U yerdan topilgan mehnat quollarining ishlanish texnikasi Obishir 1 ga o'xshaydi. U yerning quyi madaniy qatlamlaridan oq–qora va kul rang chaqmoqtoshdan yasalgan mikrolitlar– paraqalar, pichoq qadamlari, qirg'ichlar, keskichlar, teshgichlar, o'roq–randalar va turli shakldagi nukleuslar topilgan. Shuningdek bu yerdan yovvoyi hayvonlarning parchalangan va sindirilgan suyaklari ham topilgan.

Markaziy Farg'onadan bu davriga oid 100ga yaqin joydan makonlar topilgan. Ulardan Ittak qal'a, Sho'rko'l, Achchiko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambor, Bosqumlar diqqatga sazovordir. U yerlardan har xil shaklda retushlangan va retushlanmagan nukleuslar, qirg'ichlar, paraqalar, mayda geometrik quollar topilgan. Bu yerda ko'proq mayda nukleuslar uchrab, yirik nukleuslar deyarli uchramaydi. Bu yerdan topilgan mehnat quollari qora, yashil, jigarrang chaqmoqtosh, slanets va boshqa toshlardan yasalgan. Bu yodgorliklar ochiq joydagi makonlar bo'lib, madaniy qatlamlar yo'q. Tadqiqotchilar fikricha, Markaziy Farg'onadagi ilk va so'nggi mezolit davri makonlar o'sha vaqtning o'zidayoq tashlab ketilgach, buzila boshlagan. Hozirda bu joylar keng qum barxanlari ostida qolgan. Lekin mezolit va neolit davrlarida bu yerlarda ko'llar bo'lgan. Ibtidoiy odamlar shu ko'l sohillarda yashaganlar. Termachilik, ovchilik, baliqchilik bilan shug'ullanganlar.

Machay g'or makoni Mezolitning so'nggi bosqichiga oid yodgorlik bo'lib, u Hisor tizmasining Ketmonchopti tog'ining janubidan Machay daryosining o'ng sohilidan topilgan.

G'or–makon ko'p qatlamli bo'lib, u yerdan ko'p miqdorda tosh quollari va oz miqdorda suyakdan yasalgan mehnat quollar ham topilgan. Suyak quollar 15 nusxada bo'lib, ular bigiz, igna, so'zan va boshqalardir. Tosh quollardan har xil shakldagi nukleuslar, retushlangan va retushlanmagan paraqa va paraqachalar, tosh pichoqlar, arrasimon quollar, keskich, ushatgich toshlar, nayza va o'q uchlari, trapetsiyalar, sigmentlar va boshqa xil quollar topilgan. Machay g'oridan topilgan quollarning ishlanish texnikasi, katta kichikligi Machay g'orining madaniy

qatlamlaridan antropologik materiallar – odam bosh suyaklari, tishi, jag'i va boshqa a'zolarining suyak qoldiqlari topilgan. Tadqiqotlar natijasida kalla suyaklarining biri ayol kishiga, biri erkak kishiga va uchinchi yosh bolaga mansub ekanligi aniqlandi. Antropologik materiallarni chuqur o'rganish asosida, ular yevropoid irqiga mansub deb topildi. Bu materiallar O'zbekistonning eng qadimgi aholisini, uning tashqi qiyofalarini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

G'orning madaniy qatlamlarini qazish jarayonida antropologik materiallar bilan bir qatorda xilma-xil hayvonlarning suyaklari – paleontologik materiallar ham topildi. Palezoolog B. Botirov Machay g'oridan 20 xildan ortiq hayvon suyaklarini topdi. Ular qizil bo'ri, tulki, bars, moynali suvsar, quyon, jayra, olmaxon, dalasichqon, to'ng'iz, Buxoro bug'usi, ayiq, echki, toshbaqa va boshqa yovvoyi hayvonlarga mansub bo'lgan. Machayliklar asosan arhar va jayron ovlaganlar.

G'ordan hayvon suyaklarining topilishi bu yerda yashagan mezolit davri kishilari ovchilik va termachilik shug'ullanganliklarini bildiradi. Tadqiqotlar g'orning mil.av. VII – VI ming yilliklarga mansub ekanligini ko'rsatdi.

Ma'ruza №5,6

Mavzu: Neolit davri va uning o'rganilishi

Reja.

1. Neolit davrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Neolit davri yodgorliklari

Kishilar jamiyati taraqqiyotidagi keyingi davr neolit deb nom olgan. U yunoncha “neo”—yangi, “litos”—tosh, ya'ni yangi tosh davri degan ma'noni beradi. Bu davr uzoq davom etgan tosh davrining yakunlovchi bosqichi bo'lganligi uchun shu nom bilan atalgan. Bu tushunchani fanga ingliz arxeologi Lebbok kiritgan. Neolit davri xronologik jihatdan miloddan avvalgi VI—IV ming yilliklarni o'z ichiga oladi va ilk, o'rta, so'nggi bosqichlarga bo'linadi. Bu davr barcha mintaqalarda bir vaqtda sodir bo'lmagan va u davrda jamiyatlar har xil taraqqiyot darajalariga ega bo'lganlar. Ba'zi

mintaqalarda neolit davri quldorlik davriga kelsa, ba'zilarida endigina dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelayotgan, ba'zilarida esa ovchilik va termachilik bilan shug'ullanayotgan edilar.

O'rta Osiyoda neolit davri rivojining 2 xil ko'rinishi mavjud bo'lgan. Uning janubiy—g'arbiy hududlarida hozirgi Turkmanistonning Kopetdog' tog'i oldi hududlarida neolit davrida miloddan avvalgi VI ming yillar oxiri va V ming yillikning boshlarida ilk dehqonchilik madaniyati shakllangan bo'lsa, uning markaziy va shimoliy viloyatlarida hali ovchilik va baliqchilik xo'jaligi hukmronlik qilgan. U bugungi kunda O'zbekiston xududidiga to'g'ri keladi. Neolit davri jamoasining bunday mintaqalararo rivojlanishi har bir viloyatning mavjud tabiiy—iqlim sharoitidan kelib chiqqan. Shuningdek, O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklarini uchta yirik territorial—xo'jalik shakllarga ajratilgan. Bular Joytun madaniyati – ilk dehqonchilik madaniyatining shakllanishi bilan ajratiladi. Ikkinchisi Kaltaminor madaniyati – baliqchilik, ovchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar madaniyati bo'lib, daryo va ko'l boylarida iste'komat qilganlar. Uchinchisi Xisor madaniyati bo'lib, ovchilik bilan shug'ullanganlar. Ular tog'li xududlarda yashagan jamoalar bo'lib, mehnat qurollarining aksariyat qismi qayroqtoshlardan yasalganligi bilan ham ajralib turadi. Ularning har biri alohida geografik muxitga ega bo'lgan yerlarda joylashgan.

Yirik shohli hayvonlarni qo'lga o'rgatish mil.avv. 5500 yillarga to'g'ri keladi. Bu davrdagi chorvadorlar va dehqonlar o'rtasida iqtisodiy aloqa mavjud bo'lgan⁷.

Neolit davri iqlimi hozirgi iqlim sharoitiga yaqin bo'lgan. O'rta Osiyoning janubiy—g'arbiy hududining iqlimi issiq, dehqonchilik uchun qulay bo'lgan. Markaziy va shimoliy viloyatlarida ham iqlimning isishi yaylov va cho'l zonalarini vujudga keltirgan. Bu esa neolit davri jamoalarining hudud boylab keng tarqalishiga olib kelgan. Shuningdek, ular mezolit davridagidek daydi hayot kechirmay, o'troq turmush tarziga o'tadilar. Doimiy yerto'la, kulba va loy, guvaladan qurilgan uylarda yashay boshlaydilar. O'troq turmush tarzi

⁷Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.75.

janubiy hududlarda dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho'l mintaqalarda esa o'troq ovchilik xo'jaligining qaror topishiga olib keldi. Keyinchalik uning zahirida chorvachilik paydo bo'ldi.

Neolit davrida toshni ishlash texnikasida yangi usullar—silliqlash, pardozlash, arralash va parmalash usullari ixtiro etiladi. Ilk neolit davrida makrolit qulollar keng tarqalgan. Ular og'ir katta hajmdagi chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar bo'lgan. Qurollarni silliqdash keyingi neolit davriga to'g'ri keladi. Silliqlangan tosh qurollar neolit oxiriga kelib parmalangan. Unda suyak parma vazifasini bajargan. Suyak parmani qalqon ipiga o'rab aylantirganlar, unda suyakning uchiga nam qum sepib turilgan. Parmalangan qurolga dasta o'rnatish mumkin bo'lgan.

Neolit davrida qurollarning turi ko'paygan, bunga toshni ishlash texnikasidagi ixtirolar sabab bo'lgan. Tosh boltalar, ponalar, tosh teshalar, iskanalar, og'ir cho'qmorlar paydo bo'lgan. Tosh boltalar neolit davrida barcha og'ir yumushlarni bajargan. Uning xo'jalikdagi ahamiyati katta bo'lgan, shuni e'tiborga olib, ba'zi olimlar bu davrni «boltalar asri» deb atashni ham taklif qilishgan.

Neolit davri jamoalarida mehnat qurollarini takomillashtirish bilan bir qatorda hunarmandchilikning bir qator tarmoqlari—kulolchilik, to'quvchilik, tikuvchilik kabi sohalari ixtiro qilindi.

To'qimachilik, hunarmanchilikning vujudga kelishi ham neolit davrining buyuk kashfiyoti hisoblanadi. Neolit davri odamlari hayvon yungi va o'simlik tolasidan mato to'qishni o'rganganlar. Shuningdek, yigirilgan ipdan baliq to'ri ham to'qilgan. Bu esa baliq ovlash ahamiyatini keskin ravishda oshirib yuborgan. Bunga suvda suzuvchi qayiqdar yaratilishi ham imkon berdi.

Neolit davri yutuqlaridan yana biri bu juft oilaning vujudga kelishi bo'lib, u urug' ichida oilaviy munosabatlarning izga tushishi olib keldi va jamiyat taraqqiyotini yanada olg'a siljitdi.

O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklarini bir necha yirik territorial-xo'jalik shakllarga ajratilgan: masalan, joytun madaniyati, kaltaminor madaniyati, xisor madaniyati va sazag'on madaniyati shular jumlasidandir.

Joytun madaniyati O'rta Osiyoning janubiy—g'arbiy hududida **ilk dehqonchilik** bilan shug'ullangan qabilalar yodgorligidir. Uning izlari faqat Turkmanistonning janubiy—g'arbiy hududlaridan topilgan. Olimlar uni miloddan avvalgi VI ming yilliklar oxiri V ming yilliklar boshlariga oid deb hisoblashadi. Uni B.A.Kuftin, V.M.Masson, D.Durdiev, O.Berdievlar tadqiq qilgan. Joytun madaniyatiga Bami, To'g'oloqtepa, Chag'illitepa, Munchoqlitepa, Cho'pontepa, Joytun, Nayzatepa kabi bir qator ibtidoiy dehqonlarning manzilgohlari kiradi. Joytun qishlog'ida uch qurilish bosqichi aniqlangan. Unda uylar to'rtburchak shaklida qurilib, devorlari guvaladan ishlangan va somon bilan suvalgan. Uylarning yonida xo'jalik xonalari - omborxona, saroy va o'ralar ham bo'lgan. Joytun uylari devorining qalinligi 30 sm ni tashkil etgan. Har bir uyda (xonadonda) 5-6 kishidan iborat oila yashagan, deb taxmin qilinadi.

Joytun madaniyati yodgorliklaridan topilgan moddiy manbalar ularning dehqonchilik bilan birga, chorvachilik, ovchilik bilan ham shug'ullanib, o'z davrining katta yutuqlarini qo'lga kiritganligini ko'rsatdi.

Miloddan avvalgi VI ming yilliklar oxiri V ming yilliklar boshlari deb hisoblaydilar. Xuddi shu davrda O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlarida ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullangan neolit davri jamoalari istiqomat qilganlar. Bunday yodgorlik o'tgan asrning 30–40 yillarida S.P.Tolstov tomonidan Amudaryoning quyi havzasida topildi va fanga Kaltaminor madaniyati nomi bilan kiritildi. Unga Amudaryoning Oqchadaryo o'zanidan chiqqan qadimgi Kaltaminor kanali etaklaridan topilgani uchun shu nom berilgan. Kaltaminor madaniyati asosan O'zbekiston xududida tarqalganligini sababli quyida shu haqda ko'proq to'xtalamiz.

Oqchadaryo havzasidan ko'plab neolit davriga oid yodgorliklar topilgan bo'lib, faqat 3-4 ta manzilgohning madaniy qatlami buzilmasdan saqlanib qolgan.

Bular Jonbas-4, Qavat-7, Tolstov manzilgohi, Tumek Kichidjik manzilgohlaridir.

Kaltaminor madaniyatining 3 bosqichi aniqlandi – Daryolisoy (mil.avv. VI–IV ming yilliklarga oid), Jonbos (mil.avv. IV–III ming yilliklarga oid) va Saksovul (mil.avv. III ming yillik oxiri –II ming yillik boshlariga oid).

Hisor madaniyati tog'li mintaqalarda yashab, asosan hayvon ovchiligi bilan shug'ullagan qabilalar madaniyatidir. U Tojikistonning tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Ularning izlari 300 dan ortiq joydan topilgan. Bu madaniyatga oid dastlabki yodgorlik Dushanbe shahri yaqinidagi Hisor vodiysidan topilganligi sababli Hisor madaniyati nomini olgan.

Hisor madaniyatining karakterli tomoni, uning aholisi qayroqtosh tosh qurollariga o'ziga xos ishlov berishgan. Uning ishlanish uslubi o'rta paleolit davridagiga o'xshaydi. Sopol idishlar qo'lda ishlanib, geometrik naqsh berilgan.

Arxeologlar Tutkovul makonidan yarim yerto'la shakldagi uy qoldig'ini va 4 ta qabrni topib o'rganganlar. Jasadlar g'ujanak holda yotqizilib, oyoq–qo'llari bog'langan holda ko'milgan. Bu mozorlar Hisor madaniyatining so'nggi bosqichiga tegishlidir.

Sazag'on makoni Zarafshon daryosining o'rta xavzasida Samarqanddan 30 km janubi–g'arbda joylashgan qishlog'i joylashgan. Sazag'on makonidan neolit davriga oid ko'plab tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan. Sazog'on tosh qurollari Darvozaqir materiallariga o'xshab ketsa–da, ularning o'ziga xos mahalliy xususiyatlari bor. Jumladan, Kaltaminor madaniyatini yaratgan axoli ko'l va daryo boylarida yashab, baliqchilik bilan shug'ullanib, shunga xos mehnat qurollari yaratgan bo'lsalar, sazog'on madaniyati axolisi tog'li xududlarda yashab, asosan ovchilik bilan shug'ullanganlar. Shu sabab makonni qazish vaqtida ovchilikka moslashgan mehnat qurollari bilan birgalikda yovvoyi va uy hayvonlarining suyak qoldiqlari ham topilgan. Demak, Sazog'on madaniyati aholisi yirik shoxli hayvonlarni qo'lga o'rgatib, ilk chorvachilik xo'jaligiga asos solganlar. Mehnat qurollari asosan tosh parchalari va qo'pol paraqalar asosida yasalgan. Uning tosh qurollarining ishlanish texnikasi Markaziy Farg'onaning mehnat qurollariga

o'xshaydi. Turli qurol aslahalar tarkibida silliqqlangan tosh boltalar, qadama toshlar, yog'uchoqlar, kamon poykonlari bor. Sopol idishlari naqshlangan. Shuningdek, makonni qazish vaqtida neolit davrining so'nggi bosqichiga oid bir necha qabrlar topib o'rganildi. Ma'lum bo'lishicha, bu odamlar yevropoid irqiga mansub bo'lgan. Shunday tipdagi odamlar odam qoldiqlari va dafn marosimlari Tojikistondagi Tutkovul makonida kuzatilgan. Makondan topilgan tosh industriyasi va boshqa topilmalarning umumiy xususiyati uning ilk neolit davriga taalluqli ekanligini asoslash bilan birgalikda Markaziy Farg'onadagi shu tipdagi yodgorliklarga o'xshashligini ko'rsatdi.

Ma'ruza №7

Mavzu: Eneolit davri xususiyatlari

1. Eneolit davrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Eneolit davri yodgorliklari

Neolitdan keyingi davr eneolit deb ataladi. Lotincha "acneus"-mis va yunoncha "litos"-tosh so'zlaridan olingan bo'lib, mis—tosh davri ma'noni anglatadi. Eneolit miloddan avvalgi 4—3 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. U ko'p hududlarda neolit davri jamoalari bilan bir vaqtda hukmron bo'lgan. B.A.Kuftin va V .M. Massonning janubiy Turkmanistonda olib borgan arxeologik tadqiqotlari asosida eneolit davrining rivojlanish bosqichlarini aniqladilar va eneolit davri rivojlanishi ilk, o'rta, so'nggi bosqichlarga bo'ldilar. Ular tadqiqodi natijasiga ko'ra, Nomozgoh-1—ilk eneolit davriga, Namozgoh-2— o'rta eneolit davriga , Namozgoh-3—so'nggi eneolit davriga xosdir. Eneolit davrida sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvachilik ibtidoiy xo'jalikning asosini tashkil etgan

Eneolit davri iqlim sharoiti hozirgi davrdan ancha farq qilgan. Yog'ingarchilik ko'p bo'lgan. Tog' oldi soylari, daryolar sersuv bo'lib, ular

choʻl zonalarining ichkarisigacha kirib borganlar. Eneolit jamoalari shu suv etaklarida oʻzlariga manzilgohlar qurib, yangi yerlarni oʻzlashtirganlar.

Shimoliy Yevroosiyo xududlarida mil. avv. 3 ming yillar davrida ot yurishni yaxshi bilishgan. Bu davrda otning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini bilganlari holda, u farovon turmush ramzi ham hisoblangan⁸.

Eneolitning ilk bosqichida aholi bir-biriga zich qilib qurilgan bir xonali uylardan iborat qishloqlarda istiqomat qilganlar. Uylar tor, kvadrat shaklida xom gʻishtdan qurilgan boʻlib, xona devorlari somonli loy bilan suvalgan. Oʻrta bosqichida esa qishloqlarning markaziy qismi mudofaa devori bilan oʻralib, koʻp xonali uylar ham uchraydi. Ularning orasida doira shaklidagi xonalar ham boʻlib, tadqiqotchilar fikricha bu ibodatxona boʻlib, ular bu yerda olovga sigʻinishgan. Eneolitning soʻnggi bosqichida qishloqlar hududi kengayadi va koʻp xonali uylarning soni oshadi. Ularda dahlizlar va hovlilar vujudga keladi. Hovlilarni birlashtiruvchi tor koʻchalar rasmiylashgan va ularning hammasi qishloqning markazidagi maydonga chiqqan. Har bir uyda xoʻjalik kompleksi—omborxonalari boʻlgan.

Soʻnggi bosqichda qishloqlar yiriklashib, shaharlar qiyofasiga oʻta boshlagan. Shu jihatini inobatga olib, arxeologlar uni shaharlargacha (protogorod) boʻlgan davr madaniyati belgilari deb hisoblaydilar.

Eneolit davrida mehnat qurollari asosan toshdan, hayvon suyaklaridan va qisman misdan yasalgan. Mis mehnat qurollari mavjud boʻlganligi eng qadimgi mehnat qurollarini ximiyaviy analiz qilish asosida isbotlandi. Dastlabki mis qurollar sof misdan yasalgan. Odamlar dastlab misni toshning bir turi deb, sovuq holda ishlov berganlar. Mis qurollari yumshoq va egiluvchan boʻlganligi sababli tosh qurollarni siqib chiqara olmagan.

Eneolit davridagi mehnat qurollari asosan dehqonchilik xoʻjaligi bilan bogʻliq edi. Bu qurollar chaqmoqtoshdan ishlangan qistirma oʻroq, pichoq, oʻroq randa, qirgʻich, bigiz, yorgʻuchoq, ketmoncha va boshqalar boʻlgan.

⁸Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.77.

Misdan bigiz, igna, to'g'nag'ich, bolta, pichoq, nayza, kurakchalar va turli taqinchoqlar yasaganlar.

Eneolit davrining ilk va o'rta bosqichida sopol loyiga maydalab ezilgan somon qo'shib idish yasalgan. Bu sopol buyumlar qalin va mo'rt bo'lib, tagi yassi bo'lgan. Sopol idishlar sarg'ish, och sariq, och qizil va qizil angob bilan boyalib, qora mineral rang bilan sodda geometrik naqsh berilgan.

So'nggi bosqichida esa sopol idishlar yasashda katta o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, sopol buyumlar sifati yaxshilanadi, ya'ni loyga gips aralashtiriladi. Natijada sopol buyumlar jarangli va mustahkam bo'ladi. Ikkinchidan ba'zi sopol idishlarda 3 tadan oyoq paydo bo'ladi. Uchinchidan sopol buyumlar naqshi murakkablashib, jimjimador bo'ladi va hayvon, parrandalarning rasmini solish odat tusiga kiradi. Sopol idishlar turi ko'paygan.

O'zbekiston hududida Amudaryo etaklaridagi eneolit davri yodgorliklarini S.P. Tolstov, quyi Zarafshon hududlarini Y.G'. G'ulomov, A. Asqarov, O'. Islomovlar tadqiq qilishgan.

O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlaridagi qabilalar metall bilan miloddan avvalgi III ming yilliklar oxiri va II ming yilliklarning boshlarida birinchi bor tanishishgan hamda bu hududlardagi eneolit davri makonlari qalin madaniy qatlamga ega bo'lmagan, ular qisqa muddatli makonlar tipidagi qishloqlar bo'lgan. Shunday makonlar Zarafshonning quyi oqimida Kaptar ko'li va Katta Tuzkon-35 mavzelari atrofining 4 ta joyidan eneolit davri makonlari topilgan. Bu yodgorliklar 1960 yillarning boshlarida A.Asqarov va O'.Islomovlar tomonidan o'rganilgan.

Sarazm madaniyati eneolit davrining ajoyib yodgorligi hisoblanadi. Hozirgi Sarazm qishlog'i Zarafshon vohasining yuqori qismida O'zbekiston bilan Tojikistonning chegara hududida joylashgan. Sarazm qishlog'i 90 gektar maydonni egallagan bo'lib, 10 tepalikdan iborat. U joydan qadimgi Sug'diyonaning ilk dehqonchilik madaniyatiga doir qimmatli materiallar to'plandi. Bu yerda aholi eneolit davridan ilk bronza davrigacha yashagan.

Sarazm madaniyati 4 bosqichda rivojlangan bo'lib, uning I va II bosqichlari eneolit davriga taalluqli.

Birinchi bosqichda Sarazmga asos solinadi. Bu davrda Sarazmliklar guvaladan bir xonali uylar qurib atrofini mudofaa devori bilan o'rab oladilar. Kulbalar yaqinida ularning xilxonalari bo'lgan. Bu yerlardan sirtiga qora va qizil boyoqlar turli geometrik naqshlar solingan sopol parchalari, misdan yasalgan qurollar, mis oyna, oltin va kumushdan yasalgan taqinchoqlar, qimmatbaho toshlar—bronza, lazurit va serdolikdan yasalgan munchoqlar topilgan.

Ikkinchi bosqich so'nggi eneolitdan ilk bronza asriga o'tish davri hisoblanadi. qadimgi qishloq hududi ancha kengayadi, bir xonali guvala uylar o'rnida xom g'ishtdan yasalgan ko'p xonali uylar paydo bo'ladi. Ayrim uylarda oilaviy e'tiqod joyi—dumaloq shaklda ishlangan altar (olovxona) bo'lgan. Ko'p xonali xovlilar oraliq'ida tor ko'chalar va maydonlar shakllangan. Qishloqning ikkita joyida ibodatxonasi bo'lgan. Qishloqdan toshdan ishlangan tarozi toshlari, to'qimachilik dastgohining qismlari, eshik osti toshlari, urchuq toshlari, misdan ishlangan pichoqlar, xanjarlar, qarmoqlar, igna va bigizlar topilgan.

O'zbekistonda eneolit davri manzilgohlari kam o'rganilgan. Lekin mavjud arxeologik manbalar asosida eneolit davrining ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish yo'llarini aniqlab olish mumkin. Bu davrda O'zbekistonning shimoliy xududlarida hali neolit davri jamoalari, ya'ni Kaltaminor madaniyati jamoasi yashab kelardi. Lekin ularning janubiy xududlar bilan aloqasi ularning iqtisodiy xayotlariga o'zgarishlar olib keldi. Jumladan, 3 ming yillikning oxirlarida metall bilan tanishdilar, ilk chorvachilik va dehqonchilik xo'jaliklari paydo bo'la boshladi. O'zbekiston xududida bronza davrida ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot jadal rivojlandi.

Ma'ruza № 8,9

Mavzu: Bronza davri va uning o'rganilishi.

Reja:

1. Bronza davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Bronza davri xo'jaligida yuz bergan o'zgarishlar
3. Bronza davri yodgorliklari

Mehnat qurollarini yasashda bronzadan foydalanish ibtidoiy jamoa xo'jaligida buyuk o'zgarishlarga olib keldi. Bu insoniyatning iqtisodiy hayotiga emas, balki siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy hayotida ham tub o'zgarishlar yasadi.

O'rta Osiyoning janubiy hududlarida. dehqonchilik madaniyati ravnaq topib, ilk shahar madaniyati tarkib topdi. O'zbekistonning janubiy—sharqiy va markaziy hududlarida, ya'ni Farg'ona, Toshkent, Qarshi hududlarida o'troq dehqonchilik madaniyati, ilk shahar madaniyati izlari so'nggi bronza bosqichiga kelganda vujudga keldi. Ilk va o'rta bosqichlarida bu hududlarda ko'chmanchi chorvadorlar madaniyati, ya'ni dasht qabilalari madaniyati—Tozabog'yob madaniyati izlarini ko'ramiz. O'zbekistonning shimoliy hududlarida cho'l va dasht chorvachilik xo'jaligi yetakchi o'rinni egallagan. Zarafshon, Sirdaryo va Amudaryo etaklarida so'nggi bronza davrida chorvador qabilalar o'troqlashib, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanadilar va uning bazasida qishloqlarni tashkil etadilar

Bronza davri xo'jaligining eng katta yutug'i bu dehqonchilik madaniyatining keng yoyilishi va uning chorvachilikdan ajralib chiqishidir. Bu jarayon fanda birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti deb nomlanib, miloddan avvalgi II ming yillikning 2 chi yarmida sodir bo'lgan. Ijtimoiy mehnat taqsimoti birinchi navbatda tabiiy sharoit muhitidan kelib chiqib ixtisoslashdi, ya'ni cho'l va dasht zonalarida chorvachilar, dehqonchilik uchun qulay bo'lgan janubiy-sharqiy, markaziy hududlar va daryo boyida dehqonchilik

madaniyati yetakchi o'rinni egalladi. Ikkinchidan bronza davrida qo'lga kiritilgan yutuqlar, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirdi, natijada dehqonchilik yoki chorvachilikni rivojlantirish uchun alohida keng hududlar va ma'sul odamlar zarur bo'lib qoldi. Dehqonchilikdan chorvachilikning alohida soha bo'lib ajralib chiqishi qonuniy zaruriyat edi.

Bronza davri yutuqlarini quyidagilar qilib ko'rsatishimiz mumkin: bronzadan yasalgan qurollar mehnat unumdorligini oshirdi, sug'orma dehqonchilik asosida doimiy qishloqlar ko'paydi, yangi yerlar o'zlashtirildi, hunarmandchilikning yangi sohalari—metallurgiya, zargarlik rivojlandi, kulolchilikda charxdan foydalanishga o'tildi, uy-joy qurilishida g'ishtdan foydalanildi, mustahkam mudofaa devorlari shakllandi. Ot eshakdan transport sifatida foydalanildi, g'ildirakli aravalar kashf etildi, jamiyat hayotida monogam oila tarkib topib, hayotda otalar yetakchi bo'la boshladilar, patriarxat davri boshlanib, urug' jamoasi yemirila boshladi va ilk davlatchilik elementlari shakllandi. Qo'shni mamlakatlar, ayniqsa chorvadorlar bilan dehqonlar o'rtasida tovar ayirboshlash jonlandi.

Jahon tarixida bronza davri miloddan avvalgi III ming yillik oxirlaridan boshlanadi. Bu davrda Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eronning janubi-g'arbi, shimoliy-G'arbiy Hindiston, Shimoliy va Markaziy Xitoy davlatlar shakllanib, quldorlik jamiyati keng ravnaq topgan edi. Dastlabki shahar-davlat mil.avv. 4ming va 2 ming yilliklar atrofida shakllangan. Dunyoda shakllangan ilk shahar bu Uruk hisoblanadi⁹.

O'zbekistonning janubiy hududlarida, ya'ni Surxondaryo viloyati hududlarida ilk bronza davridayoq qadimgi dehqonchilik madaniyati shakllangan. U Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorliklari asosida o'rganilgan.

Sopollitepa manzilgohi Surxondaryo viloyatidagi Sherobod cho'lida Amudaryodan 2,5-3 km sharqda Ko'ngitong daralaridan biri bo'lgan Qaynarbuloq asosida vujudga kelgan Ulanbuloqsoyning yoqasida joylashgan.

⁹Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.96.

U Termiz shahridan 70 km shimoliy—g'arbdadir. Bu manzilgoh Sherobod cho'lini o'zlashtirish jarayonida, 1968 yilda topilgan. 1969—1974 yillarda uni A.Asqarov o'rgangan. Surxondaryo xududidan 20 dan ortiq yodgorlik topilgan.

Bugungi kunda Sopollitepa madaniyatining rivojlanishi 5 ta bosqichga bo'linadi;

- 1.Sopolli davri—miloddan avvalgi 2150—1900 yillar;
- 2.Jarqo'ton davri—miloddan avvalgi 1900—1600 yillar;
- 3.Ko'zali davri—miloddan avvalgi 1600—1500 yillar;
- 4.Mo'lali davri—miloddan avvalgi 1500—1400 yillar;
- 5.Bo'ston davri—miloddan avvalgi 1400—1300 yillar;

Jarqo'ton yodgorligi sopollitepaliklar asos solgan ilk shahar hisoblanadi. U Bo'stonsoy xududida bo'lib, 100 gektar maydonni egallagan. Bu yerning aholisi ham dehqonchilik bilan shug'ullanib, 500 yilcha shu yerda yashaganlar.

Zamonbobo madaniyati Zarafshon daryosining quyi havzasida topilgan motiga dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan qabilalarning yodgorligi hisoblanadi. U yerda 1950—1960 yillarda Y.G'.G'ulomov boshliq Mohondaryo otryadi tadqiqot ishlarini olib bordi. Ular quyi Zarafshon xududidan ikki xil madaniyat izlarini topishdi. Biri Zamonbobo madaniyati bo'lsa, ikkinchisi Andronova madaniyati izlari hisoblanadi.

Tozabogyob madaniyati. O'zbekistonning bronza davriga oid yodgorlik dastlab 1938 yilda qadimgi Xorazm xududidan topildi. U Amudaryoning quyi havzasidagi Oqchadaryo o'zani boyidagi Tozabogyob kanali boyida S.P.Tolstov tomonidan topildi va nomi fanga "Tozabogyob" madaniyati deb kiritildi.

Tozabogyob madaniyatiga oid qabriston Ko'kcha 3 qabristoni bo'lib, u 1954 yilda qadimgi Xorazm xududidagi Sulton Uvays tizmalarining sharqiy chekkasidan topib o'rganildi. U yerdan 100 dan ortiq qabr topilib, ularning 74 tasi 1954—1955 yillar davomida tekshirildi va boy arxeologik material olindi. Qabrlardan har xil darajada saqlangan 43 ta odam skeleti topildi. Mozorlarda bittadan, ba'zi xollarda bir xil vaqtda yoki har xil vaqtda ko'milgan ikkitadan skelet topildi. Ayollar bilan bolalarni ko'mish, erkak va ayolni bir qabrga ko'mish

xollari ham uchraydi. Marhumlar oyoq–qo‘llari buklangan holda o‘ng yoki chap biqini bilan ko‘milgan. Har bir mozorda bir yoki bir nechta sopol idishlar, erkaklar mozorida bronza buyumlar, ayollarnikida esa bronza taqinchoqlar uchraydi.

Tozabogyob madaniyati odamlarining antropologik tiplari ikki xil bo‘lib, ularning birinchisi andronova qabilalariga oid protoevropoid tipi bo‘lsa, ikkinchisi O‘rta Osiyoning qadimgi aholisi sharqiy O‘rta Yer dengizi tipini beradi. Shuningdek, odamlar orasida Sharqiy Yevropaning Srub madaniyati tiplari ham uchraydi.

Cho‘l zonasi qabilalariga tegishli yodgorliklar Farg‘ona vodiysida keng o‘rganilgan. Jumladan, Farg‘ona viloyatidagi Vodil, Karanko‘l qabristonlari, Leninobod xududidagi Qayroqqum va Dahana qabristonlarini ko‘rsatish mumkin.

Qayroqqum madaniyati Farg‘ona vodiysining g‘arbiy qismi joylashgan bo‘lib, uni 1950 yillarda A.P.Okladnikov va B.A.Litvinskiylar tomonidan topib o‘rganildi. U yerdagi taqir ustidan 60 dan ortiq makon va minglab sopol bo‘laklari, bronza va tosh qurollar, hayvon suyaklari parchalari topildi.

Makon va qabrlardan sopol idishlar ko‘p jihatdan tozabogyob sopollariga o‘xshab ketsa–da, lekin Qayroqqum sopollari ichida quloqli, ba’zida tarnov jo‘mrakli xillari xam uchraydi. Sopol idishlarning o‘ndan bir qismi chizma, taroq iz gul bilan naqshlangan.

Ma’ruza № 10,11

Mavzu: So‘nggi bronza va ilk temir davri.

Reja:

1. Temir davrining boshlanishi
2. O‘zbekiston xududidagi so‘nggi bronza ilk temir davri yodgorliklari

Temirning kashf etilishi o‘sha zamonning moddiy madaniyatini o‘zgartiribgina qolmay, balki o‘sha davr va keyingi davrlardagi barcha sotsial-iqtisodiy o‘zgarishlarning asosi bo‘ldi.

Umuman, odamlar sof temir bilan eneolit davridayoq tanish bo'lganlar, lekin uning amaliy ahamiyatini bilmaganlar. Tabiatda sof temir, faqat meteoritlarda uchraydi. Osmondan tushgan buyum esa, ibtidoiy odamlar uchun muqaddas buyum sanalgan. Temirdan ishlangan taqinchoqlar, munchoqlar qadimgi Sharqda iste'qomat qilgan qabilalarning qabrlaridan topilgan. Temir to mil.av. 1 ming yillikgacha aholi uchun noyob zeb-ziynat bo'lib kelgan. Mil.av. XIV asrlarga oid Misr, Mesopotomiya va Egey dengizi atrofida temirdan ishlangan buyumlar xozirgacha saqlanib qolgan. Bunday buyumlar Italiyada mil.avv. XII asrda, Germaniya, Skandinaviya va Rossiya xududlarida X asrlarda paydo bo'lgan.

Temirning ommaviy ravishda qo'llanilishi esa, mil.av. IX asrga to'g'ri keladi. O'rta Osiyo ilk temir buyumlari mil.av. VIII asrlarga oiddir.

Bronzaga ishlov berish, temirga ishlov berishdan ko'ra, ibtidoiy odam uchun oson edi, chunki bronza 700-800 Sda, mis 1084S da erigan, temir esa 1530Sda erigan. Shu sabab dastlab temirni eritmasdan ishlov berganlar va u sarg'ish va bo'sh metall shaklida bo'lgan. Ibtidoiy davrda rudadan temirni ajratib olish jarayonining kashf etilishi esa, eng buyuk kashfiyot bo'lgan. Bu kashfiyot asosida esa, temir rudasiga dam berish bilan (900S da rudaga dam berilgan va uglerod oksidi temir oksidini tiklagan.) u quyuq xolda ajratib olingan. (Dam berish usulidan ba'zi joylarda bronza davridayoq foydalanila boshlangan.)

Mil.avv. 2000 yillarda Kavkaz tog'laridagi ko'chmanchi qabilalar otga ikki g'ildirakli arava qo'sha boshlaganlar. Arava g'ildiraklari dastlab yog'ochdan, keyinchalik bronza va temirdan ishlangan. G'ildiraklarni ishlashda temirdan foydalanish, uning mustahkamligini ta'minlagan. Mustahkam, qulay ikki g'ildirakli aravalar chorvador va dehqonlarning hamkorlikdagi faoliyatining yutug'i hisoblanadi¹⁰.

Temirchilar o'zlarining ishlash uslublarini odamlardan sir tutganlar va ustaxonalarini axoli yashaydigan joylardan uzoqroqda qurib, unga hech kimni kiritishmagan. Shu sabab odamlar orasida temirchilar xaqida turli xil

¹⁰Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.142.

tuchunchalar paydo bo'lgan. Ularning ko'plari iloxiylashtirilgan va xar bir xalqda o'zining temirchi xudolari shakllangan. Masalan, greklarda Gefest, rimda Vulkan, nemislarda Viland, ruslarda Svarog, o'rta osiyoliklarda Dovud xisoblanib, odamlar ularning sharafiga turli marosimlar o'tkazgan va sig'inishgan.

Temir qurollarga o'tish ko'pchilik mamlakatlarda uzil-kesil dehqonchilikka o'tish uchun zarur sharoit yaratib bergan. Yevropada o'rmonzorlarda ekin maydoni tashkil etish imkoniyatini kengaytirgan. Shuningdek, yerlarni xaydash sifatini xam oshirgan. Unda so'qa va omochdan keng foydalanilgan. So'qa yordamida yerlar chuqur va sifatli haydalgan. Omoch yordamida esa, egatlar xosil qilingan va toshloq, qattiq yerlarga ishlov berish oson bo'lgan. Temir so'qa tishlar mil.av. VIII asrlarga oid Osur podsholari saroyidan topilgan. Boshqa joylarda esa, ilk temir davrida yog'ochdan yasalgan omoch va so'qalarga temir tish kiydirilgan.

Temirdan foydalanish natijasida jamiyatning sotsial hayotida xam o'zgarishlarga olib keldi. Ikkinchi yirik mehnat taqsimoti sodir bo'ldi. Hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi. Bu o'z navbatida mehnat unumdorligining oshirishiga, tovar ayirboshlashning jonlanishiga, xususiy mulkning va sinfiy jamiyatning rivojlanishiga, davlat mustaxkamlanishiga sabab bo'ldi.

Temir davri boshlarida Osiyo va Yevropaning hamma joylarida istehkomlar qurilgan, shaxarlar rivojlangan.

Temir davri xronologik jihatdan 2 bosqichga bo'linadi: 1–bosqich– bronza asridan temir davriga o'tish mil.avv. X–VIII asrlar, 2–bosqich - ilk temir davri mil.avv. VII–VI asrlarni o'z ichiga oladi.

Qadimgi Sharq tsivilizatsiyasi bilan o'zaro aloqalar natijasida bronza davridan boshlab O'zbekistonning janubiy xududlarida, ya'ni qadimgi Baqtriya xududida o'troq dehqonchilik madaniyatlari shakllandi. So'nggi bronza va ilk temir davriga kelib, bu jarayon O'zbekistonning barcha xududlarini qamradi. Zarafshon va Qashqadaryo xududida Sug'diyona, Amudaryoning quyi oqimida

Xorazm, Sirdaryoning yuqori havzasida qadimgi Farg'ona va uning o'rta oqimida Choch dehqonchilik madaniyatlari markazlari shakllandi.

Amu va Zarafshon daryolari havzalarida tarkib topgan har bir dehqonchilik voxalarining o'troq aholisi Avestoda Baxdi, Gava So'g'da, Xvarizam, Sirdaryo xavzalarida shakllangan dehqonchilik o'lkalarini esa, Choch va Fraganik nomlari bilan eslatib o'tiladi.

Qadimgi Baqtiriyada o'troq dehqonchilik madaniyati bronza davridanoq shakllana boshlagan. Bu madaniyat Sopollitepa, Jarqo'ton, Kuchuktepa, Qiziltepa, Bandixon-1, Tallashkan, Jondavlattepa kabi qadimgi dehqonchilik madaniyati yodgorliklari asosida o'rganilgan.

Kuchuktepa Qadimgi Baqtriya xududida so'nggi bronza davriga oid yodgorlik xisoblanadi. U Surxandaryo xududidagi Ulanbuloqsoy sohilida joylashgan. Yodgorlikni 1962 yilda L.I. Albaum tomonidan topilgan va 1963–1967 yillar davomida tadqiqot ishlari olib borilgan. Bu tadqiqotlar natijasida uning 2 ta rivojlanish bosqichi ko'rsatilgan edi. Lekin keyingi yillarda O'zbek–Olmon Baktriya arxeologik otryadining olib borgan tadqiqotlari natijasida yodgorlik sanasi ancha qadimiylashdi.

Sug'diyona o'lkasida dehqonchilik madaniyati ilk temir davridan shakllana boshlagan. Bu madaniyat Ko'ktepa, Sangirtepa, Daratepa, Uzunqir, Lolazor kabi qadimgi dehqonchilik madaniyatlari yodgorliklari misolida hamda To'rtkultepa, Afrosiyob va Yerqo'rg'onning quyi qatlamlari asosida o'rganilgan.

Qadimgi Xorazmda esa, uning tabiiy geografik sharoitidan kelib chiqib, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyatini yaratadilar. Bu fanda Amirobod madaniyati deb nomlanadi. Keyinchalik mil.avv. 1 ming yillikning o'rtalarida dehqonchilik vohalarining qal'a–shaharlari tarkib topadi (Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Dingilji).

So'nggi bronza va ilk temir davrida Choch (qadimgi Toshkent vohasi) Qadimgi Farg'ona singari o'ziga xos rivojlanish yo'lidan bordi. Bu yerlarda dehqonchilik kichik–kichik soy etaklarida yoki buloq suv yoqalarida vujudga kelib, ibtidoiy usul asosida olib borilgan. Ohangaron daryosining o'rta oqimida joylashgan

Burg'uluksoy havzasida ilk dehqonchilik madaniyati tarkib topgan. Uni birinchi bor 1940 yilda A.I.Terenojkin aniqladi va unga Burg'uluk madaniyati nomini berdi, lekin u burganlisoy madaniyati nomi bilan ham ataladi.

Bugungi kungacha Farg'ona vodiysidan bu madaniyatga oid 80 dan ortiq yodgorlik topilgan. Shuningdek, uning izlari Namangan, Andijon, Samarqand va Qashqadaryo hududlaridan ham topilgan. Hozirgacha ularning 10dan ortiq yodgorliklarida arxeologik qazishmalar o'tkazilgan.

Ma'ruza № 12,14

Mavzu: Qadimgi davr madaniyati.

Reja:

1. Qadimgi davr taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Qadimgidavrxronologiyasi
3. Qadimgi davr yutuqlari
4. Toshkent xududidagi qadimiy yodgorliklar
5. Kushonlar davri yodgorliklari

Qadimgi davr xronologik jihatdan mil.avv. VI asrdan milodiy IV asrgacha davom etgan. Uning rivojlanish jarayonidagi o'zgarish asosida u 2 bosqichga bo'lingan. 1–bosqich mil.avv. VI–IV asrlar, 2–bosqich mil.avv. IV asrdan milodiy IV asrgacha davom etgan.

Qadimgi davr ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotida tub o'zgarishlar sodir bo'lgan. Bunda, birinchi navbatda ishlab chiqarish usuli va mulkchilik shakllari tubdan o'zgaradi. Bu temir davri jamiyatning rivojlanishi asosida vujudga kelgan bo'lib, jamiyatda shaxarlar, davlatlar va jahon imperiyalari tarkib topadi. Aholi o'rtasida tabaqalanish kuchayadi. Zodagonlar, qohinlar, jangchilar, xunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar, qullar – bu jamiyatning asosini tashkil etgan. Lekin qulchilik xamma mamlakat va halqlarda xam bir xil taraqqiy etmagan. Ular Gretsiya va Rimda o'zining eng rivojlangan–klassik shakliga ega bo'lgan. O'rta

Osiyoda esa, ishlab chiqarishning asosini erkin jamoa vakillari tashkil etgan. Qullar mehatidan esa, faqat uy yumushlarini bajarishda foydalanilgan va ularga oila a'zosi sifatida qaralgan.

Qadimgi davrda dehqonchilikning rivojiga alohida e'tibor bilan qaralgan. Yerga asosan omoch va so'qa bilan ishlov berilgan. Pantikapey tanga pullarida so'qaning tasviri ham saqlanib qolgan. Uning tishi yotiq, shoti egri va qo'l ushlaydigan dastasi tikka qoyilgan. So'qa va omoch temirdan ishlangan.

Mil.avv. II asrga kelib, qo'l tegirmonlari deyarli barcha mamlakatlarga tarqalgan. Mil.avv. I asrda suv tegirmoni Rimda ixtiro qilingan, lekin u keng tarqalmagan. U bizning davrimizgacha saqlanib qolmagan. Faqat antik davr avtorlari ma'lumotlarida mavjud.

Qadimgi davr ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida Eron, Gretsiya va Rim muxim o'rinni egallagan. Ularning madaniy soxada qo'lga kiritgan yutuqlar iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishi natijasida boshqa xalklarga xam yoyilgan va bu ularning madaniy rivojlaniishda muxim o'rinni egallagan.

Qadimgi davrda yirik qal'a-shaxarlar vujudga kelgan. Ularning markaziy binolari ark va ibodatxonalar hisoblanib, ular turli xaykallar va devoriy suratlar bilan bezatilgan. Diniy e'tiqodlar bilan bog'liq yangi tipdagi binolar nauslar, ibodatxonalar va zikkuratlar qurilib, insonlar turmush tarzining bir qismiga aylangan.

Har bir davlat o'zning harajatlarini qoplash uchun tangalar zarb qilishgan. Shuningdek, kemalarda ularni yomon ko'zlardan asrasin deb ilib ham qo'yishgan¹¹.

Qadimgi davrga kelib shaxarlar nihoyatda tez o'sdi. Bu asosan quldorlik jamiyatining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Shaxarlar ishlab chiqarishning markazi sanalgan. Ularda madaniy potentsial yuqori bo'lib, xunarmandchilik, savdo, diniy e'tiqod va boshqaruv bilan bog'liq bo'lgan binolar bo'lgan, u yerda aholi zich

¹¹Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.216

yashagan. Akademik A.Asqarov yirik aholi punktining shahar bo'lishi uchun kuyidagi tashqi xususiyatlari mavjud bo'lishi lozim deb ko'rsatadi:

1. Aholining zich qurilgan uylari, binolari orasida baland monumental arxitektura inshooti, ya'ni xukmdor qarorgohi va ibodatxona binolari bo'lishi kerak.
2. Ijtimoiy–harbiy funktsiyalarni o'zida mujassamlashtirgan mudofaa devori bo'lishi kerak. U baland, qalin va murakkab mudofaa elementlari (burj, mustahkam darvoza, shinak va b.q) bilan ta'minlangan bo'lishi lozim.
3. Shaharda maxsus mahallalar, magistral ko'chalar va kanalizatsiya sistemasi ham bo'lishi kerak.

Shaharning ichki tarkibiy tuzilishi birinchi navbatda uning rivojlanish bosqichiga bog'liq. Dastlabki shaharlar dehqonchilik vohalari markazi sifatida shakllangan va shaharlarning vujudga kelishi uchun bir necha omillar imkon bergan.

Qadimgi Xorazm xududidan Ko'zaliqir, Kal'aliqir, Oybuyirqal'a va Dingilji qo'rg'onlari topib o'rganilgan.

Oybuyirqal'adan eng qadimgi yozuv namunasi topilgan. U xum sirtiga yozilgan bo'lib, unda xumning sig'imi ko'rsatilgan. Qo'zaliqir uchburchak shakldagi tabiiy tepalik ustiga qurilgan. Uning tashqi devori ikki qator yo'laksimon tarzda bunyod qilingan. Ilgarilari bu qal'a "devorlari ichida odam yashaydigan qal'a" nomini olgan edi. Chunki uning faqat tashqi devorlari topilib, qal'aning ichida madaniy qatlam topilmagan edi. Lekin 80–yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qal'ada tashqi devorga tutashtirib qurilgan axoli uylari, arki va diniy marosimlar bilan bog'liq binolar topilgan.

Qal'aliqir qal'asi axomoniylarning qurilish uslublari asosida bunyod qilingan. Ko'p ustunli zal va undan ko'plab xonalarga yo'laklar ketgan. Lekin arxeologik tadqiqotlar binoda qurilish ishlari tugallanmay qolganligi ko'rsatdi. Olimlar uni axomoniylarning rezidentsiyasi sifatida qurilayotgan bo'lib, xorazmiylar axomoniylar xukmronligidan ozod bo'lgach, qurilish ishlari to'xtagan degan fikrni bildirganlar. Shuningdek, qal'ada qurilishning tugallanmay qolishi

Xorazmda axomoniylar xukmronligi uzoq davom etmaganligi va ular bu xududdan mil.avv. V asr oxiri IV asr boshlarida chiqib ketishgan.

Bu davrda 300 dan ziyod shaharlar qurilgan. Ularning xarobalari bugungi kungacha saqlanib qolgan.

O'zining qurilish uslubi jixatidan Qoyqirilganqala (mil.avv. IV-III asrlar) alohida ajralib turadi. Qala aylana shaklda qurilgan. Uning markaziy qismida ark joylashgan. Arkning atrofi 2 qator mudofaa devori bilan himoyalangan.

Qadimgi Xorazm poytaxti hisoblanib kelingan Tuproqqal'a xam o'ziga xos qurilish uslubiga ega. U to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, qudratli mudofaa devoriga ega. Devor burchaklarida burjlar bor. Shaxar markazidan katta ko'cha o'tgan.

O'sha davr madaniy yuksalishlarida **Baqtriyada** Dalvarzintepa, Eski Termiz, Jondavlattepa; **Sug'da** Afrosiyob, Yerqo'rg'on, Poykent; **Xorazmda** Yonboshqal'a, Ayozaqal'a, Bozorqal'a, Tuproqqal'a, Qoyqirilganqala; **Chochda** Qanqa, Shoshtepa, Qovunchitepa; **Farg'onada** Axsikent, Koson, Marhamat kabi yodgorliklar, yuzlab qishloqlar shakllandi.

Qadimgi Farg'onaning poytaxt shahri yozma manbalarda Guyshuan, Ershi deb yozib qoldirilgan. Lekin uning qaerda joylashganligi masalasi munozarali bo'lgan. Bugungi kunda To'raqo'rg'on va Jomashuy orqali o'tgan Namangan – Farg'ona yo'lining boyida Eski Axsi (Axsikent) Farg'onaning poytaxti ekanligi aniqlangan.

Axsikentning eng pastki madaniy qatlami mil.avv. III –II asrlarga oid. Qal'a paxsa va xom g'ishtdan qurilgan mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Devor balandligi 20 metrga yaqin bo'lib, qalinligi 10 metr bo'lgan, 5 ta darvozasi bo'lib, uning atrofi chuqur xandaklar bilan o'ralgan.

Shahriston 35 ga maydonni egallagan. Hozirda uning 25 ga xududi saqlanib qolgan. Shahriston ikki qism- ichki va tashqi qismdan iborat bo'lgan. Ichki shaxaristondan 2 ta minora, tashqi shahriston devoridan 20 ga yaqin minora qoldiqlari topilgan. Milodning V-VII asrlarida shaharda aholi uylar 5-6 xonali qilib qurilgan. Xona devorlari suvalgan va turli ranglar berilgan. Har xonadonda

alohida yotoqxona, omborxona, oshxona, toza suv qudug'i bo'lgan. Yotoqxonalarda devor boylab keng supa, yerda esa sandalga o'xshagan isitish o'chog'i bo'lgan.

VII-IX asrning boshlaridagi arab yilnomalarida Axsikent "Fraganik" deb beriladi. IX-X asrlar shaxarning eng rivojlangan davri bo'lgan. Bu davrlarda Axsikentda zarb qilingan mis tangalarning butun Somoniylar davlati xududiga tarqalgan.

Shoshtepa Toshkent shahrining janubiy qismida, Jo'n kanali qirg'og'ida joylashgan. Bugungi kunda bu hudud Sergeli tumanining Shoshtepa mahallasiga qarashlidir. Yodgorlik dastlab qishloq tarzida shakllanib, mil.avv. II asrga kelib shahar qiyofasini ola boshlagan.

Shoshtepadagi tadqiqotlar chog'ida tashqi savdo aloqalaridan guvohlik beruvchi ikkita nodir buyum topilgan. Ulardan biri fil suyagidan yasalgan qadahning bir bo'lagi bo'lib, uning hajmi 5-3,5 sm bo'lgan. Unda erkak kishining siymosi qabartma qilib tasvirlangan.

Ikkinchi bebaho topilma stil'-suyak qalam bo'lib, milodning I-II asrlariga mansubdir. Suyak qalam 15 sm uzunlikda bo'lib, bir tomoni yozish uchun uchli qilib, ikkinchi tomoni esa o'chirg'ich uchun romb shaklidagi kurakcha shaklida ishlangan. Shoshtepadan topilgan topilmalar orasida eng diqqatga sazovorlaridan biri nuroniy moysafidning surati tushirilgan terrakota bo'lib, unda o'sha zamonlarda Choch yoki Shoshda yashagan qadimgi aholining etnik qiyofasi mujassamlashgan.

Baqtriyada buddizm davlat dini darajasiga ko'tarilgach, Budda haykaltaroshlik san'ati ma'naviy hayotning mazmuniga aylandi. Bularni Dalvarzintepa, Fayoztepa, Ayrtom, Qoratepa va boshqa yodgorliklarda ko'rishimiz mumkin. Baqtriya-Toharistonda buddizmni qabul qilgan mahalliy ustalarning professional maktabi shakllanadi

Shimoliy Baktriyaning eng katta ibodatxonasi Termiz yaqinidagi **Qoratepa** yodgorligi hisoblanadi. Yodgorlik dastlab B.Y.Staviskiy tomonidan o'rganilgan. Bugungi kunda bu yerda turli soha mutaxasislari, yapon olimlari tadqiqoti ishlarini olib borishmoqda.

Bu yerda sakkizdan ortiq inshootlar majmuasi ochib o'rganilgan. Har bir bunday inshoot yo'lak – ayvonlar o'rab turgan to'g'ri to'rtburchakli katta hovli va yer ostiga qurilgan inshootlardan iborat. Xonalardan Budda haykali, buddizmga xos inshoot-**stupalar** topilgan.

Barcha stupalar bir xil qurilgan. Ularning asosi to'rtburchak bo'lib, uning ustiga tsilindirsimon inshoot qurilgan, uning usti gumbazsimon tarzda bo'lgan. Ustiga yog'och yoki toshdan yasalgan langar o'rnatilgan. Langarda toshdan yasalgan bir necha soyabon bo'lgan. Soyabonlar muqaddas daraxt ramzi bo'lib, buddistlar uni chatra deb atashadi. Shu daraxt soyasi ostida Budda o'zining g'oyalarini ishlab chiqqan. Yer ostiga qurilgan inshoot bilan yer ustiga qurilgan inshoot bir biri bilan bog'liq bo'lgan. Ular zinalar orqali birlashtirilgan. Koratepa ibodatxonasining devorlariga diniy mazmundagi rasmlar va ibodatxonani qurilishda homiylik qilgan insonlarning rasmlari solingan. Rasmlar katta mahorat bilan chizilgan va o'sha zamonning diniy mafkurasini o'zida aks ettiradi.

Mil.avv. 330–327 yillarda Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga qilgan harbiy yurishlari natijasida Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya va Sug'diyona davlatlari vayronaga aylandi. Natijada uzoq vaqtgacha bu yerlarda madaniy taraqqiyot sezilmadi. Faqatgina mil.avv. III asrda salavkiylar hukmronligi davrida biroz o'zgarishlar yuz berdi. Ular yunonlar madaniyatini O'rta Osiyoga yoyishga intilib, shu sohada bir qator islohatlarni o'tkazdilar.

Mil.avv. III asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya davlatining qaror topishi bilan mahalliy madaniyatga ellinizm elementlarning kirib kelishi jadallashdi. Lekin O'rta Osiyoda ellinizm madaniyati tom ma'noda shakllanmadi. Uning ba'zi xususiyatlarigina kirib keldi. Bu moddiy madaniyatda kuzatildi. Kvadrat g'ishtlarni taxlash va mudofaa devorlarining qurilish uslublarida, nayza o'qining uchiga o'xshagan nishaklarning, kolonnali zallarning qurilishida, ayol terrakota haykalchalarining va ochiq shakldagi sopol idishlarning keng tarqalishida yaqqol ko'zga tashlandi.

O'sha davr madaniy yuksalishlarida **Baqtriyada** Dalvarzintepa, Eski Termiz, Jondavlattepa; **Sug'da** Afrosiyob, Yerqo'rg'on, Poykent; **Xorazmda** Yonboshqal'a, Ayozaqal'a, Bozorqal'a, Tuproqqal'a, Qoyqirilganqala; **Chochda** Qanqa, Shoshtepa,

Qovunchitepa; **Farg'onada** Axsikent, Koson, Marhamat kabi yodgorliklar, yuzlab qishloqlar shakllandi.

Shoshtepa Toshkent shahrining janubiy qismida, Jo'n kanali qirg'og'ida joylashgan. Bugungi kunda bu hudud Sergeli tumanining Shoshtepa mahallasiga qarashlidir. Yodgorlik dastlab qishloq tarzida shakllanib, mil.avv. II asrga kelib shahar qiyofasini ola boshlagan. Qang' davlatining uzoq chegarasida joylashgan bo'lib, uning shimoliy chegarasidagi strategik istehkom, hunarmandchilik markazi, ko'chmanchi chorvador aholi bilan o'troq dehqonlar o'rtasida olib boriladigan o'zaro savdo aloqalari rivojida asosiy vazifani o'tagan. Saqlanib qolgan qismining umumiy maydoni 300-250m² . Ilgari u 25 ga maydonni egallagan.

Shoshtepa yodgorligida dastlab 1896 yilda N.P.Ostroumov boshchiligida Turkiston havaskor arxeologlari qazish ishlarini olib boradilar. Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi 1978-1979 yillarda qazish ishlarini olib boradi. Shoshtepada o'tkazilgan tadqiqot ishlari natijasida, uning quyidagi bosqichlarini aniqladi:

- 1.Shoshtepa I- miloddan avvalgi VI – IV asrlar davri bo'lib, Burg'uluk madaniyatining so'nggi bosqichi davri.
- 2.Shoshtepa II - mil.avv.II asr bo'lib, Qovunchi I madaniyatiga o'tish davri.
- 3.Shoshtepa III - mil.avv. II-I asrlar bo'lib, Qovunchi I madaniyati davri.
- 4.Shoshtepa IV - Qovunchi II madaniyatining birinchi bosqichi, ya'ni milodiy II-III asrlar.
- 5.Shoshtepa V - Qovunchi II madaniyatining ikkinchi bosqichi, ya'ni milodiy IV-VI asrlar.
- 6.Shoshtepa VI - mil. VII-VIII asrlarga oid
- 7.Shoshtepa VII - X oxiri XII asrlardagi kulolchilik markazi sifatida fvaoliyat yuritgan Shoshtepada yo'lakli aylanma devor qoldiqlari topilgan. Markaziy bino hochsimon shaklda qurilgan va unga kirish joyida ravoqli peshtoq aniqlangan. Yodgorlik zamonasining nodir me'moriy obidalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar fikricha, mil.avv. II-I asrlarda shaharning rivojlangan davri bo'lgan.

Shoshtepadagi tadqiqotlar chog'ida tashqi savdo aloqalaridan guvohlik beruvchi ikkita nodir buyum topilgan. Ulardan biri fil suyagidan yasalgan qadahning bir bo'lagi bo'lib, uning hajmi 5-3,5 sm bo'lgan. Unda erkak kishining siymosi qabartma qilib tasvirlangan.

Ikkinchi bebaho topilma stil'-suyak qalam bo'lib, milodning I-II asrlariga mansubdir. Suyak qalam 15 sm uzunlikda bo'lib, bir tomoni yozish uchun uchli qilib, ikkinchi tomoni esa o'chirg'ich uchun romb shaklidagi kurakcha shaklida ishlangan. Shoshtepadan topilgan topilmalar orasida eng diqqatga sazovorlaridan biri nuroniy moysafidning surati tushirilgan terrakota bo'lib, unda o'sha zamonlarda Choch yoki Shoshda yashagan qadimgi aholining etnik qiyofasi mujassamlashgan.

Qovunchi madaniyati Burg'uluk madaniyati asosida Toshkent vohasiga kirib kelgan sarmatlar, xunlar va boshqa ko'chmanchi xalqlarning etnik madaniyati asosida rivojlangan. Toshkent vohasi Qovunchi madaniyati rivojlanishining markazi bo'lgan. Bu madaniyat Toshkent vohasi, Sirdaryoning o'rta oqimi, Farg'onaning shimoli-g'arbiy qismlariga tarqalgan. Mil.avv.II asr-mil. VI asrlarga oiddir. Shoshtepani o'rganish jarayonida Qovunchi madaniyatining rivojlanish bosqichlari aniqlangan:

Qovunchi I- mil avv. II-I asrlar;

Qovunchi II ning ikki bosqichi aniqlangan: 1 –bosqich milodiy II-III asrlar, 2-bosqich milodiy IV-VI asrlar hisoblanadi.

Qovunchi madaniyati izlari dastlab Qovunchitepa yodgorligidan topilgani uchun shunday nom berilgan. Qovunchi I madaniyatidan ko'zacha, tovoq, qizg'ish va qo'ng'ir rang berilgan sopol idishlar topilgan. Qovunchi IIga oid yodgorliklardan quloqli xurmachalar, dastasi hayvon shaklida ishlangan turli idishlar topilgan. Umuman Qovunchi madaniyatida o'ziga xos idish qopqoqlari, ko'ralar, ikki boshli qo'chqor yoki shoxli ho'kiz boshi shaklidagi idishlar bo'lgan. Bu idishga tutatqi solingan va qurbonlik qilinadigan idish sifatida foydalanishgan. Qovunchi madaniyati aholisi dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Ular dehqonchilik ma'budalariga, olov va ajdodlar ruhiga

sig'inishgan. Mil. VI asrga kelib, o'ziga xos xususiyatlarini yo'qotib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan.

Qadimgi Farg'onaning poytaxt shahri yozma manbalarda Guyshuan, Ershi deb yozib qoldirilgan. Lekin uning qaerda joylashganligi masalasi munozarali bo'lgan. Bugungi kunda To'raqo'rg'on va Jomashuy orqali o'tgan Namangan – Farg'ona yo'lining boyida Eski Axsi (Axsikent) Farg'onaning poytaxti ekanligi aniqlangan.

Mil.avv. II asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning shimoli–sharqidan ko'chmanchi yuechji (tohar) qabilalarining kirib kelishi va bu joylardan o'rnashishi natijasida yangi madaniy o'zgarishlar boshlandi. Ular tashkil qilgan ulkan Kushonlar davlati Baqtriya hududidan to Ganga daryolari hududigacha yetib borgan. Qadimgi Farg'ona hududida **Davan davlati**, Xorazm va Sug'd hududlari **Qang' davlati** tarkibida bo'lgan. Qang' davlatiga saklar asos solgan. Mil.av II-mil. I asrlarda Qang' davlati yanada rivojlandi va Xorazm yerlari ham shu davlat tarkibiga kirgan. Qang' davlati tashkil topganda uning markaziy Choch bo'lib, bu yerda poytaxt shahar Qanqa (Kangdiz) joylashgan edi. Kadimgi Choch hududida antik davrga mansub 97 ta yodgorlik topilgan bo'lib, shulardan 23 tasi shahar harobasidir.

Qanqa Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani hududida Ohangaron daryo hududida joylashgan. Yodgorlik mil.avv. III- mil. XII asrlarga oid. Qanqa xitoy yozma manbalarida Bityan, o'rta asrlarda Harashkent nomi bilan atalgan. Yodgorlik dastlab 1898 yilda Turkiston arxeologiya havaskorlar to'garagi a'zolari tomonidan topilgan. XX asrning 60-70 yilllarida O'zbekiston respublikasi FA Arxeologiya instituti tomonidan tadqiqot ishi olib borildi.Qanqa to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilib, umumiy maydoni 200 ga. Bir necha qator mudofaa devori va xandaklar bilan o'ralgan. Shahar ark, uchta shahriston va rabotdan iborat. U yerdan kumush va mis tangalar, oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan taqinchoqlar, sopol haykalchalar, ostodon, mehnat qurollari va devoriy suratlar topilgan. Mil. XII asrda Ohangaron daryosi o'zanining o'zgarishi tufayli suvsiz qolib harobaga aylangan.

Qadimgi davr me'moriy obidalarida tasviriy san'at keng qo'llanilgan. Masalan, Dalvarzintepa ibodatxonasining Baqtriya xudolariga bag'ishlangan devoriy

sur'atlari, Fayoztepa va Qoratepa Budda ibodatxonalaridagi devoriy suratlar, Tuproqqal'a va Yerqo'rg'on devoriy rasmlari bunga misol bo'la oladi. Lekin tasviriy san'at monumental san'atning ustivor yo'nalishi hisoblanmagan, u haykaltaroshlik bilan bog'liq holda rivojlangan. Haykaltaroshlikning asl namunalari Shimoliy Tohariston va Xorazm madaniyatida o'zining yorqin ifodasini topgan.

Baqtriya–Toharistonda eng qadimgi haykallar kompozitsiyasi **Xolchayon** saroyidan topilgan. Xolchayon Surxondaryo viloyati Denov tumanida joylashgan. U ikki qismdan iborat. Arxeologik tadqiqotlar Qorabog'tepa va Xanaqotepada olib borildi. Bu yerdan 9 xonali xokim saroyi topildi. U asosan xom g'ishtdan qurilgan. Mazkur saroyning to'rt ustunli ayvoni va katta zali tasviriy san'at va haykaltaroshlik namunalari bilan bezatilgan. Haykallarning asosiy qismi kushon podsholari (Geray)ga bag'ishlangan, ular tarkibida yuechjilar birga boshqa etnos vakillari bixtariylar ham bor. Xolchayon haykallari saroy devorining uch tomonini egallagan. Unda ayonlar va kurash sahnasi, teatrlashgan mavzu, ya'ni og'ir gulchambarlarni ko'tarib turgan bolalar haykallari, aktyor byustlari, muzika asboblari tutgan ayol haykallari va boshqalar. Kompozitsiya markazida podsholik xomiysi — Afina, Gerakl, Nika (Yunon xudolari)ning siymolari tasvirlangan.

Ayritom Termizdan 18 km sharqda Amudaryo sohilida joylashgan. 1932 yilda bu yerda topilgan tosh rasmlarni M.E.Masson o'rgangan. 1933 yilda maxsus ekspeditsiya uyushtirildi. Ayritom - ibodatxona harobasi bo'lib, bu yerda asosan oxaktoshdan yasalgan haykallar topildi. Haykallarda soz chalayotgan ayollar tasvirlangan, budda diniga oid haykallar ham topilgan. XX asrning 60-70 yillarida O'zbekiston San'atshunoslik ekspeditsiyasi tadqiqot ishlarini davom ettirdilar. Natijada fort, buddizm dini kompleksi, qabr va baktriya yozuvi bo'lgan haykallar guruhi topilgan.

Baqtriyada buddizm davlat dini darajasiga ko'tarilgach, Budda haykaltaroshlik san'ati ma'naviy hayotning mazmuniga aylandi. Bularni Dalvarzintepa, Fayoztepa, Ayrtom, Qoratepa va boshqa yodgorliklarda ko'rishimiz mumkin. Baqtriya–Toharistonda buddizmni qabul qilgan mahalliy ustalarning professional maktabi shakllanadi

Shimoliy Baktriyaning eng katta ibodatxonasi Termiz yaqinidagi **Qoratepa** yodgorligi hisoblanadi. Yodgorlik dastlab B.Y.Staviskiy tomonidan o'rganilgan. Bugungi kunda bu yerda turli soha mutaxassislari, yapon olimlari tadqiqoti ishlarini olib borishmoqda. Bu yerda sakkizdan ortiq inshootlar majmuasi ochib o'rganilgan. Har bir bunday inshoot yo'lak – ayvonlar o'rab turgan to'g'ri to'rtburchakli katta hovli va yer ostiga qurilgan inshootlardan iborat. Xonalardan Buddha haykali, buddizmga xos inshoot-**stupalar** topilgan.

Barcha stupalar bir xil qurilgan. Ularning asosi to'rtburchak bo'lib, uning ustiga cilindrsimon inshoot qurilgan, uning usti gumbazsimon tarzda bo'lgan. Ustiga yog'och yoki toshdan yasalgan langar o'rnatilgan. Langarda toshdan yasalgan bir necha soyabon bo'lgan. Soyabonlar muqaddas daraxt ramzi bo'lib, buddistlar uni chatra deb atashadi. Shu daraxt soyasi ostida Buddha o'zining g'oyalarini ishlab chiqqan. Yer ostiga qurilgan inshoot bilan yer ustiga qurilgan inshoot bir biri bilan bog'liq bo'lgan. Ular zinalar orqali birlashtirilgan. Koratepa ibodatxonasining devorlariga diniy mazmundagi rasmlar va ibodatxonani qurilishda homiylik qilgan insonlarning rasmlari solingan. Rasmlar katta mahorat bilan chizilgan va o'sha zamonning diniy mafkurasini o'zida aks ettiradi.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qoratepaning shimoliy qismidan mahobatli stupa topildi. Uning faqatgina tagkursisi saqlanib qolgan.

1969 yilda Buyuk ipak yo'lida joylashgan Xitoyning Gansu xududidan mil. II asr, ya'ni Xanshuyning so'nggi sulolalari davriga oid bronzadan ishlangan ikkita otliq xaykali topilgan. Bu otlar Farg'onadan olib kelingan otlarga o'xshaydi¹².

1968 yili yuqoridagi ibodatxonadan 2-3 km shimoli-sharkda **Fayoztepa** ibodatxonasi topilgan, hozirda u to'la o'rganib chiqilgan. Fayoztepa vihara tipidagi ibodatxona ekanligi isbotlangan. U uch qismdan iborat bo'lib, har birida hovli bo'lgan, ularning atrofida uylar joylashgan. Ibodatxonaning markaziy qismida diniy marosimlar o'tkazilgan. Ikkinchisi qismi monastir, uchinchisi esa xo'jalik ishlariga mo'ljallangan inshootlar bo'lgan. Markaziy qismda yaxshi saqlangan stupa topilgan. Markaziy qismning ayvonidan loy va ganchdan yasalgan Buddha, uning safdoshlari-badisatvalarning haykallari topilgan. Ular qizil rang va tilla suvi bilan bezatilgan. Devorlarga diniy marosim rasmlari tasvirlangan bo'lib, ularda hayotiylik izlari ko'rinadi.

¹²Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.257.

Oq marmar va alebastrdan ishlangan haykallar ham topilgan. 1972 yilda bu yerdan oq marmartoshdan yasalgan muqaddas Badxi daraxti tagida o'tirgan Budda va tik turgan ikki ruxoniy haykali topilgan.

Qoratepa va Fayoztepa rasmlari Xindistondagi ibodatxonalar qurilishi va uning rasmlaridan farq qiladi, lekin Sharqiy Turkiston va Uzoq Sharqdagi ibodatxona va rasmlarga yaqin. Shuning uchun ham buddizm O'rta Osiyodan mazkur hududlarga tarqalgan degan xulosaga kelingan. Lekin, Xitoy va Olmon olimlari Budda dini Sharqqa O'rta Osiyo orqali kirib bormagan, degan fikrdalar.

1971 yilda Surxondaryo viloyati Sho'rchi tumanida **Dalvarzintepa** yodgorligi ochildi. U ma'muriy bino qoldiqlari, kulollar yashaydigan xonalar tadqiq etildi. Dalvarzintepadan ikki yarusli xumdonlar ham topilgan. Topilgan ashyolar kulolchilik yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatadi.

1972 yilda Dalvarzintepadan 115 ta oltin buyumlardan tashkil topgan xazina topilgan. Mil. II-III asrlarga oid mazkur xazinadan sirg'a, bilakuzuk, kamarband, uzuk, oltin shodasi, sopol idishlar, haykalchalar, taqinchoqlar, tangalar, shaxmat donalari topilgan.

Dalvarzintepa atrofida ibodatxonalar bo'lib, ularning harobalaridan buddizmga oid turli haykallar topilgan. Dalvarzintepadan ancha uzoq bo'lmagan joyda Kushon davriga oid qabriston ochildi. Unda odam suyaklari, sopol idishlar, taqinchoqlar, tangalar olindi. Uning eng pastki qatlamida murdalar xumga ko'milgan. Tozalangan suyaklarning borligi uni zardushtiylarga xos ekanligini bildiradi. Bunga o'xshash qabristonlar Tojikistondagi Tulhar, Ko'kqum, Oriqto'v, Turkmanistondagi Babashov qabristonlaridir. Tulhar qabristonidagi 350 go'rdan 219 tasi o'rganilgan. Bu yerdagi go'rlar laxad va yorma shaklida. O'liklarni yasatib, boshlarini shimolga qaratib ko'mganlar. Qabrlarga sopol idish, taqinchoq, qurollar ham koyilgan.

1972 yilda Angor tumanidan 16 gektarni egallagan **Zartepa** shahar harobasi topildi. Uylarning devorlari paxsadan qilingan. Aholi yashash xonalarinng maydoni 4-15 m² ni tashkil qiladi. Bu yerdan ibodatxona, Buddaning oltin suvi yuritilgan boshi va gavdasi topilgan. Buddistlarning saqlanib qolgan stupasidan bitta oltin plastinka ko'zacha va yunon tangalariga taqlid qilib ishlangan Vasudeva I tangalari (ular 500 dan

ortiq tanga) topildi. Shuningdek, Zartepaning 100 metrli mudofaa devori ham o'rganildi. Topilgan ashyolar Zartepaning mil.av I asrga mansub ekanligini ko'rsatadi. Qadimda mazkur shaharning 4 ta darvozasi bo'lgan. Mudofaa devorlarining 9 metr, IV-V asrlarda esa 2 metr bo'lgan.

O'zbekistonning qadimgi davrida amaliy san'at ham yuksak darajada rivojlanadi. Xususiyl muhr, tamg'alar, mahalliy hokimlik nishoni gemma va tangalar zarb qilina boshlandi. Diniyl va dunyoviy harakterga ega bo'lgan har xil terrokota haykalchalari ham ishlab chiqila boshlandi. Terrakota haykalchalarda ayollar aks ettirilgan bo'lib, ular ikki xil tuzilishda bo'lgan. 1) Tik turgan holda, o'ng qo'li ko'krak ostida, chap qo'li qorni ustida qoyilgan. 2) Tik turgan holda bo'lib, qo'llarida oyna ushlab turgan holda tasvirlangan. Terrakota haykalchalarda maxalliy etnik tiplar va mahalliy ust- boshlarda tasvirlangan. Mil.avv. II asrlardan boshlab, otliq chavondozlar tasvirlangan terrakota haykalchalar keng tarqalgan. Bular yuejilar faoliyati bilan bog'liq edi.

Bu davrda mulkiyl tabaqalanish processi ham jadal sur'atlar bilan kechdi. Natijada ilgari markazlashgan shahar hokimiyati nufuzi pasayib, dehqonzodalar ta'siri oshib bordi.

Alexander's military thrust into Asia reached as far as the Punjab. There he defeated several rulers of Gandhara in 326 BCE. In the course of this campaign he planted many garrison towns—especially in eastern Iran, northern Afghanistan, and the Punjab, where he needed to protect his easternmost territorial acquisition. These towns were originally stations for soldiers, but they soon became centers of Hellenistic culture. Many of these outposts, such as those at Ghazni, Kandahar, Kapisi, and Bactra (modern Balkh), displayed the characteristic features of a Greek polis: a colonnaded main street lined by temples to patron gods or goddesses, a theater, a gymnasium for education, a palace administration center, a marketplace. After Alexander's death, Seleucus Nikator (358–281 BCE), ruler of the Hellenistic successor state in this area, built more Greek garrison towns. Seleucus, who also controlled Mesopotamia, Syria, and Persia, named sixteen cities “Antioch” after his father, five “Laodiceas” after his

mother, nine “Seleucia” after himself, three “Apamea” after his wife Apama, and “Stratonicea” after another wife. These towns, too, became major Hellenistic centers.

Aleksandr Makedonskiy harbiy yurishlari vaqtida askarlari uchun qurdirgan gornizonlar keyinchalik yirik shaharlarga aylandi. Bular G‘azna, Qandaxor, Baqtra shaharlari bo‘lib, ularda yunonlar madaniyatining o‘ziga xosligi aniq aks etgan. Shaxardagi yo‘llarning qurilishi, teatr, ibodatxona, ark va bozorlar qurilishlarida namoyon bo‘lgan. Makedonskiy vafotidan keyin uning vorislari ham buni davom qildirgan. Nikator (mil.avv.358-281yy.) yunon gornizonlarini shaharlarga aylantirishga katta e‘tibor bergan. U o‘n oltida shaharni «Antiox» nomi bilan, onasi sharafiga 5 ta shaharni «Laodikas», 3 tasini «Apamia» nomlari bilan qurildi. Bushaharlarellinmadaniyatimarkazlarbo‘ldi¹³.

Ma’ruza № 14, 15

Mavzu: O‘rta asrlar davri madaniyati.

Reja:

1. Ilk o‘rta asrlar davri madaniyati
2. Ilk o‘rta asrlar madaniy taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlari
3. O‘rta asrlar rivojining asosiy tendensiyasi
4. O‘rta asrlar me‘morchiligidagi o‘zgarishlar
5. Amir Temur davri me‘morchiligi
6. Temuriylar davri me‘morchiligi

O‘rta asrlarda feodal munosabatlarning shakllanishi jamiyatga tubdan o‘zgarishlar olib keldi. O‘zbekiston tarixida o‘rta asrlar milodiy V asrdan XIX asrgacha davom qilgan. Taraqqiyoti jihatidan esa, 3 ta bosqichga bo‘linadi:

1 bosqich – ilk o‘rta asrlar davri bo‘lib, milodning V asrdan VIII asrgacha davom etgan.

¹³Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.220.

2 bosqich – rivojlangan oʻrta asrlar davri boʻlib, IX asrdan XYII asrgacha davom etgan.

3 bosqich – soʻnggi oʻrta asrlar davri boʻlib, XYII asrdan XIX asrgacha davom etgan.

Ilk oʻrta asrlarda dehqonchilikning rivojlanishi Oʻzbekistonning koʻplab yangi xududlarni oʻzlashtirishga imkon berdi va axolining koʻp qismini yirik yer egalari atrofida toʻpladi. U yerlarda koʻplab qishloqlar bunyod qilindi. Yirik yer egalari – dehqonlar koʻshklarda isteʼqomat qildilar. Bu yangi davrning yangi meʼmoriy binosi edi. Bugungi kunda koʻshklarning xarobalari butun Oʻzbekiston boylab, tuproq–tepaliklar tarzida uchraydi. Feodal koʻshklari koʻpincha toʻgʻri toʻrtburchak shaklida, baland tepalik ustiga qurilib, atrofi xandak bilan oʻralgan va mustahkam mudofaa devoriga ega boʻlgan. Koʻshk bitta feodal oila yashashiga moslab qurilgan, u alohida suv bilan taʼminlangan. Koʻshk xom gʻisht, paxsa, yogʻoch va togʻ toshlardan qurilgan. Xonalarning devorlari mayin somonshuvoq va maxsus ganch bilan sayqallangan.

Ilk oʻrta asrlarda xunarmandchilik va savdo aloqalari rivojlandi. Bu oʻz navbatida qadimiy shaxarlarning yanada taraqqiy etishiga va yangi shaxarlarning bunyod etilishiga imkon yaratdi.

Ilk oʻrta asrlardagi shaxarlar yozma manbalarda 3 qismdan iborat deb berilgan boʻlsada, arxeologik tadqiqotlar ularning 2 qismdan ark va shaxristondan iborat ekanligini qoʻrsatgan.

Ark barcha shaharlarda oʻzining muxtashamligi bilan ajralib turgan. Odatda arklar tuproq va loydan shibbalab bunyod etilgan tepaliklar ustiga qurilgan. Atrofi mudofaa inshooti sifatida chuqur chohlar bilan oʻrab olingan. Soʻng mustahkam poydevor ustiga xom gʻisht va paxsadan qasr qurilgan. Turar joy binolari esa, katta kvadrat tarzidagi xonadan va uning atrofi uzunchoq va toʻrtburchak xonalardan iborat boʻlgan. Kvadrat xonalar gumbaz bilan yopilgan, Katta xonaning oʻrtasida toʻrtta ustun joylashtirilib, yogʻoch toʻsinlar bilan yopilgan. Uning markazi esa toʻrtburchak shaklida ochiq qoldirilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu katta xonalar mehmonxona va hovli rolini bajargan.

Ilk o'rta asrlarda shahar hunarmandchiligi keng rivojlangan. Samarqand, Buxoro, Poykent, Choch va janubiy So'g'd shaharlari o'sha kezlardayoq yirik savdo-sotiq markazlari hisoblangan. Bu shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, metallurgiya va to'qimachilik sohaları yuksak darajada rivojlangan bo'lib, ular ko'p hollarda tashqi savdo uchun mahsulot chiqarganlar.

Ilk o'rta asrlarda to'qimachilik O'rta Osiyo hunarmandchiligining ustivor yo'nalishiga aylandi. Ayniqsa ipak mahsulotlariga talab katta bo'lgan. Arxeologik materiallarning guvohlik berishicha, ipak qurtini boqish Qadimgi Baqtriyada bronza davridan ma'lum bo'lgan. Antik davri va ilk o'rta asrlarga kelib, ipakchilik bilan shug'ullanish So'g'diyona va Farg'ona vodiysiga ham keng yoyilgan va ipak ishlab chiqarish dehqon xo'jaliklarining daromadgoy sohalaridan biri bo'lgan. Ipakchilikning jahonga mashhur markazlari paydo bo'ldi. Masalan, VI-VII asrlarda shakllangan Buxoroning "zandanachi" ipak mahsulotlariga talab ipakchilikning ilk vatani Xitoyda ham katta bo'lgan. Zandanachi ipak mahsulotlarining namunalari Afrosiyob devoriy suratlarida yaxshi saqlangan.

Ilk o'rta asrlarda monumental san'at xuddi qadimgi davrdagidek, ikki komponentdan, tasviriy san'at va haykaltaroshlik bezaklaridan iborat edi. Agar qadimiy davr badiiy san'atida asosiy e'tibor haykaltaroshlikka qaratilgan bo'lsa, ilk o'rta asrlar monumental san'atning ustivor yo'nalishi professional tasviriy san'atga qaratilgan. Shuning uchun monumental tasviriy san'at ilk o'rta asrlar davri me'morchiligida shohona saroylar, dehqon qasrlari, zardushtiylik va buddaviylik ibodatxonalarining intererlarini bezashda keng qo'llanilgan.

Arxeologik qazishmalar davomida ochilgan Bolaliktepa, Varaxsha, Afrosiyob, Panjikent devoriy suratlari monumental tasviriy san'at olamining nodir namunalari edi. Bu asarlarda ilk o'rta asrlar davrining professional musavvirlari mifologik ijodiyot obrazlar va adabiy epik an'analar dunyosini tasviriy san'atda ifoda etganlar. Shuningdek, ular orqali aniq tarixiy voqealar va uzoq o'tmishda o'tgan ajdodlarimizning urf-odatları, ularning axloq normalaridan tortib to xulq-atvorlarigacha, o'sha davr ideal obrazlarida bizgacha yetkazilgan. Tasviriy san'at orqali feodal jamiyati aristokratiyasining ichki hayoti va kundalik turmush tarzi rang

barang suratlarda ochib berilgan. Masalan, Toxariston musavvirlari maktabiga mansub Bolaliktepa (V-VI asrlar) devoriy sur'atlarida moviy osmon fonida tasvirlangan bazm syujetida, shohona kiyimdagi erkak va ayollarning qo'llarida oltin va kumush qadahlarni ko'tarib turgan holatlari aks ettirilgan.

So'g'd musavvirlari maktabiga mansub, Varaxsha devoriy sur'atlarida (VII-VIII asrlar) esa buxorxudodlarning jo'shqin hayot tarzining lahzalari ya'ni saroy hayoti, ibodat va ov manzarasi tasvirlangan. Saroyning sharqiy zali janubiy devorining o'ng tomonida qanotli tuya shaklida ishlangan taxti ravonda podshoh tasviri, devorning chap tomonida Saroy ahlining altar qarshisidagi ziyorati, saroyning qizil zal devoriy suratlarida esa fil mingan ovchi pahlavonning unga tashlanayotgan yo'lbars bilan olishuv manzarasi tasvirlangan. Sug'd musavvirlar maktabining yuksak professional darajasi Afrosiyob devoriy sur'atlarida o'z aksini topdi. Samarqand ixshidi Varxumanning taxtga kelishi munosabati bilan chizilgan bu sur'atlarda mamlakatlararo diplomatik munosabatlar, diniy va dunyoviy mavzulardagi syujetlar va o'sha davr madaniy hayoti aniq tasvirlangan.

Ilk o'rta asrlarda monumental san'atning tasviriy va haykaltaroshlik yo'nalishlari o'zining omuxtalashgan to'liq ifodasini buddaviylik san'atida topdi. Buning yorqin namunasini Quva ibodatxonasi Budda haykallari misolida ko'rish mumkin. Bu qadimgi Farg'ona haykaltaroshlik maktabining mahsuli bo'lib, uning shaklanishida hind ikonografiyasi bilan mahalliy, ilohiy sanamlari o'z aksini topgan. Masalan, Quva markaziy haykalining qotib qolgan xitoy bashara but qiyofasida berilishi va uni badisatvalar, farishta va jinlar hamkorligida tasvirlanishi Farg'ona haykaltaroshlik maktabiga xos badiiy san'at namunasi edi.

Amaliy haykaltaroshlik san'atining yorqin namunalari milodiy IV—V asrlarga oid Toharistonning Kuyovqo'rg'on qal'a qo'rg'onidan topildi. Kuyavqo'rg'on haykallari ziynatli bezaklarga boy yengil kiyimlardagi erkak va ayol personajlaridan iborat bo'lib, ular timsolida Bolaliktepa rasmlaridagidek, buddaviylik ikonagrafiya an'analari o'z aksini topgan.

Ilk o'rta asrlar davri monumental me'morchiligida noyob ganch naqshinkorligi keng qo'llanilgan. Unda antik davr an'analari umuman uchramaydi,

balki o'z zamonasiga xos yangi uslubiy yo'nalishi shaklangan. Buni Afrosiyob, Varaxsha va Dumaloqtepa (Toxariston) qasr bezaklarida uchratish mumkin.

Monumental san'at bilan birgalikda ilk o'rta asrlarda amaliy san'atning barcha yo'nalishlari rivojlanadi. Ular shaharlarning rivojlanishi va shahar hunarmandchiligining taraqqiyoti bilan uzviy bog'langan edi. Oltin va kumushdan har xil idishlar yasash ko'lami kengayadi. Ayniqsa bu masalada Xorazm maktabi, Toxariston va So'g'd ustalari katta yutuqlarga erishadilar.

Arxeologik qazish materiallari va tasviriy san'at asarlari ilk feodalizm davrida zargarlik va tosh oymakorlik san'ati qanchalar yuksak darajada rivojlanganligi haqida guvohlik beradi. V-VI asrlarda oliy nasabli mulk egalariining shaxsiy muhri sifatida qimmatbaho tosh—serdolikdan gemma-intaliyalar yasash davom etadi. Demak ta'kidlash joizki, o'sib borayotgan mulkdorlar sinfining iqtisodiy imkoniyatlaridan nafaqat ular qurdirgan mahobatli qasr va qo'rg'onlar, ularni bezab turgan monumental devoriy sur'atlar, balki devoriy rasmlar kompozitsion syujetining tarkibiy qismi sifatida uchraydigan qimmatbaho tosh ko'zli oltin va kumush boyin xalqalari, bilakuzuk, isirg'a, uzuk va tumor aks sadolari ham guvohlik berardi.

Ilk o'rta asrlar madaniyatida etnik va ilohiy ma'no kasb etgan sanamlar yasash va ularga oilaviy sig'inish ob'ektlari sifatida e'tiqod qilish keng tus olgan. Ular nafaqat Baqtriya va So'g'dda, endi ularni Choch va Farg'onada ham uchratish mumkin. Sopol ko'za va tutatkich dastalarini har xil hayvonlar shaklida ishlash an'anaga aylandi. Arxeologiyada "koroplastika sanamlari" deb nom olgan badiiy san'atning yirik markazi So'g'diyona edi. Koroplastika sanamlari Samarqand, Rabinjon, Talibarzu, Kofirqal'a, Buxoro, Poykent va Yerqo'rg'onda ko'plab uchraydi. Ular oilaviy kult obrazlari, qahramonlik epos va rivoyatlarining personajlari sifatida ilk o'rta asrlar madaniyatida keng o'rin olgan.

Ilk o'rta asrlarda hunarmandchilik va badiiy ijodiyotning muhim tarmog'i sifatida ossuariylar tayyorlash keng rivojlandi. Chunki zardushtiylik dinidagi ona zaminga bo'lgan ilohiy munosabat murdalarni bevosita yerga ko'mishni taqiqlagan va ularning mayitidan tozalangan suyaklarini ossuariya deb atalgan maxsus sopol

yashiklarda ko'mishni taqozo etgan. Bu sopol yashiklarning qopqoqlari va devorlarining tashqi sirti, albatta har xil bo'rtma naqshlar—ilohiy personajlar va me'moriy kolonnalar, daraxt va o'simlik barglari bilan bezatilgan. Ossuariyalardagi badiiy san'atning ifodasiga ko'ra, Xorazmda me'moriy va statuar ossuariylar, Chochda chizma naqshli yashiksimon ossuariyalar, So'g'da esa otashparastlik ilohiyati e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan syujetli ossuariyalar keng tarqalgan.

VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asrning boshlarida O'rta Osiyo hududlariga islom diniy mafkurasining kirib kelishi munosabati bilan So'g'diyona va Baqtriya, Xorazm va Choch hamda qadimgi Farg'onaning yuksaklikda davom etayotgan mahalliy madaniyati rivojlanishdan to'xtadi. Islom aqidashunosligi mahalliy muhitga majburan kiritildi, mahalliy an'anaviy badiiy madaniyat va san'at olami islomiylashdi

Milodiy 300 yildan 600 yilgacha afro evro oziyo xududlarda diniy ta'limot kuchayib ketdi. G'arbda, xristianlik, Rim imperiyasining davlat diniga aylandi. Hindistonda braxmanizm, u induzm deyilgan. Shimoliy Hindiston, O'rta Osiyo va Xitoyda buddizm keng rivojlandi¹⁴.

Shimoli-Sharqiy Hindistonda buddistlarning yirik ibodatxonalari bo'lgan. Ularda 10 mingga yaqin o'quvchilar ta'lim olgan. Janubi-sharqiy Hindistonda esa, 100 ga yaqin kichik ibodatxonalar bo'lib, ularda ham 10 mingga yaqin monarxlar bo'lgan. Ularda diniy ta'limot, dunyo tuzilishi nazariyasi, matematika, mantiq, botanika kabi mavzularda suhbatlar olib borishgan. Ularda matxu(mathu) deb nomlangan oily maktabi bo'lgan¹⁵.

Shimoliy Xitoy xududida Buddaning 5 ta mahobatli haykali bo'lgan¹⁶.

Rivojlangan o'rta asrlar davri O'zbekiston tarixida Somoniylar davlati tashkil topishidan boshlanib, to temuriylar davlati inqirozigacha (IX -XYI asr) davom qiladi. Bu davrni ijtimoiy va iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan ikkita taraqqiyot va bitta inqiroz bosqichiga bo'linadi. **Birinchi taraqqiyot bosqichi IX—XIII asr boshlarini o'z ichiga oladi.** Bu davr madaniy hayoti islom mafkurasi

¹⁴Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.306

¹⁵Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.306

¹⁶Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.302.

asosida shakllanib, o'ziga xos madaniy rivojlanish kuzatiladi. Markazlashgan davlat tashkil qilinib, unda avval somoniylar (IX—X), so'ng esa, uning hududlari uchta turkiy davlatlar- qoraxoniylar, g'aznaviylar va saljuqiylar o'rtasida (XI asrda) taqsimlanib, bu hududlarning katta qismida XII asr o'rtalarida buyuk xorazmshohlar davlati tashkil topadi.

XIII asr boshlarida mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi va boysundirishi madaniy taraqqiyotga o'ta darajada salbiy ta'sir ko'rsatib, uning rivojlanishini bir necha yillarga to'xtatib qoyadi. Bu jarayon to Amir Temurning hokimiyatni egallab, markazlashgan davlat tashkil qilgunicha davom etadi. Shu sabab XIII asr O'zbekiston tarixiga **inqroz davri** bo'lib kirgan. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy hayot jonlanadi, o'ziga xos madaniy taraqqiyot kuzatiladi. Bu davr **ikkinchi taraqqiyot bosqichi** bo'lib, XIY–XY asrlarni o'z ichiga oladi. Buni tadqiqotchilar **uyg'onish davri** deb baholaydilar.

Rivojlangan o'rta asrning birinchi taraqqiyot bosqichida Somoniylar olib borgan markazlashtirish siyosati mamlakatning iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Shaharlar o'sdi va ularning iqtisodiy savdo aloqalari mustahkamlandi. Masalan, arab tarixchi va geograflarining ta'kidlashicha, birgina Choch va Iloqda 50 dan ortiq shaharlar bo'lgan. Shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, temirchilik, yog'och va terini ishlash hamda to'qimachilik sohalari rivojlangan.

X asr oxirlarida Movarounnahrda qoraxoniylar hukmronligi o'rnatildi. Qoraxoniylar somoniylarning mamlakatni boshqarish, pul zarb etish va boshqa an'analarni davom ettirganlar. Ammo, oltin dinor zarb qilmaganlar. Arab tarixchilari Yoqut va Ibn Xavkallarning yozishiga qaraganda, Buxoroda savdoda dirham ishlatilgan, dinor esa, tovar sifatida sotilgan. Bu davr madaniy hayotida katta o'zgarishlar yuz berdi. Ilm-fan, din va tasavvuf, me'morchilik va san'at, musiqa san'ati rivojlandi. XI asrdan boshlab shaharlarning ijtimoiy – iqtisodiy qiyofasi o'zgargan. Shaharlar hunarmandchilik va savdo – sotiq markaziga aylandi. Ular hunarmandchilikning ma'lum bir tarmog'i bo'yicha ixtisoslashdi. Aholisining soni ham oshib borgan. Shaharlarning

tuzilishida ham o'zgarishlar kuzatildi. Ularning maydoni kengaydi, ark avvalgidek, alohida istehkom ichida emas, balki shahar devori ichiga quriladigan bo'ldi. Shuningdek, rabotlarda ko'plab karvon saroylar, ulgurji, tashqi savdo bozorlari bo'lgan. Shaharlarning qurilish rejasi avvalgidek saqlanib qolgan, ya'ni shaharlar to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, shahar markazida kesishib o'tgan ikki ko'cha bo'lgan.

Rivojlangan o'rta asr shaharlarida yangi bino turlari vujudga kelgan. Jumladan, **masjidlar, minoralar, maqbara, karvon saroy, sardoba, xonaqoh** va boshqalar.

IX asr boshlarida binolarni qurishda xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Keyinchalik ma'muriy va jamoa binolarini qurishda **pishiq g'isht**dan foydalanila boshlangan. Turar joy binolarini qurish ishlarida esa, sinch va paxsa asosiy o'rinni egallangan. Pardoiz ishlarida esa, somonli loysuvoq, ganch, sirlanmagan koshin va sopol plitkalardan foydalanganlar. XII asrdan **sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli** kashf etilgan.

IX–X asrlarda xom g'isht va paxsadan bunyod qilingan imoratlar turli holatda saqlanib qolingan. Afrosiyobda Somoniylar qasrining bir qismi saqlangan. U nafis oymakorlik usulida bezatilgan. Termiz yaqinidagi

Qirqqiz qal'asi xom g'isht va paxsadan qurilgan hashamatli bo'lib, uning asosiy devorlari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bunday hol nihoyatda kam uchraydi. Arxeologlar bu qalaning yaxshi saqlanishini loy qorish va uni ishlatish texnologiyasining mukammalligida deb bilishadi va bu uslub vaqt o'tishi bilan unitilib ketgan deb hisoblashadi. Qadimiy Xorazm hududidagi Qavat qala ham yaxshi saqlangan.

Bu davrda pishiq g'ishtdan dastlabki imoratlar bunyod qilina boshlangan. Bunga Buxorodagi **Ismoil Somoniy maqbarasini** misol keltirish mumkin. Bu inshoot Ismoil Somoniy davrida (873–907 yy.) qurilgan. Bu maqbara nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyo me'morchiligi durdonasi hisoblanadi. Imorat kubsimon shaklda bo'lib, tashqi tomonlarining uzunligi 10 metrga yaqin, ichki tomoni 7,2x7,2 metr bo'lib, usti gumbaz tarzida yopilgan. Binoning

qurilishida ishlatilgan asosiy g'ishtning razmeri 23x23x3 sm, kichkina g'ishtar 12x12x3 sm, yirik g'ishtarlar o'lchami 60x63x6,5 sm bo'lgan. Maqbaraning qurilish uslubi ilk o'rta asrlardagi otashparastlar ibodatxonasining olovxonasiga o'xshaydi.

Samarqand viloyati Tim qishlog'idagi **Arab–ota maqbarasi** ham bu davrga oid diqqatga sazovor binolardan biridir. Bu maqbarada dastlabki **peshtoq** namunalari uchraydi. Maqbaraga kirish bir tomonlama, peshtoq orqali bo'lib, u butun sharqiy devorni egallagan. Peshtoqning ustki qismi ravoqlar bilan bezatilgan. Arab–ota maqbarasi P.SH.Zoxidov fikricha, oldin somoniylar qasrining bir qismi bo'lgan keyinchalik maqbaraga aylantirilgan.

Umuman, XI–XII asrlarga oid maqbaralar O'rta Osiyo hududida ko'p saqlanib qolgan. Ularning qurilish uslublari bir–biriga yaqin. Maqbaralar orasida chodirsimon gumbaz bilan yopilganlari alohida ajralib turadi. Bu turdagi gumbazlar Pokiston, Xindiston va boshqa mamlakatlarda “gumbazi turkistoni” deb nomlanadi. Gumbazi turkistoni bilan yopilgan maqbaralar turkumiga Qadimgi Toroz (hozirgi Jambul) yaqinidagi Bobaji Xotun, Ko'hna Urganchdagi Faxriddin Roziy va Sulton Tekesh maqbaralarini misol qilish mumkin.

IX–XII asrlarda masjidlar qurilishiga ham alohida e'tibor berganlar, chunki u islom dinining asosiy g'oyaviy markazi hisoblangan. Ular xuddi turar joylardek, hovli atrofini o'rab olgan ayvon ko'rinishiga ega bo'lgan. E'tirof etishlaricha, Muhammad payg'ambar, dastlab ibodatgoh sifatida onasining uyidan foydalangan ekan. Masjidlarning bir tomonida mehrob bo'lib, ular ham alohida bezatilgan.

Al-Azhar masjidi X asrga oid bo'lib, Kair xududidagi eng qadimgi masjidlardan biri sanaladi. Islom dinining markazi bo'lgan Makka xududida dunyodagi eng katta masjid bunyod qilingan. Bu yerga har yili minglab musulmonlar ibodat qilish uchun kelshadi¹⁷.

Jarqo'tondagi minora Seraxslik usto Ali ibn Muhammad tomonidan qurilgan. Uning balandligi 21,6 m va ostki diametri 6,4 m ga teng. Devorlari yarim aylanasimon bo'rtmalar tarzida olinib, ularning yuqori qismida ravoqchalar bilan

¹⁷Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.324-338.

tutashtirilgan. Buxorodagi Minorai Kalon 1127 yili qaroxoniy Arslonxon buyutmasi asosida qurilgan. Uning balandligi 45, 60 mbo'lib, 10 burchakli poydevor ustiga qurilgan, diametri 9 metrga yaqin. Uni usta me'mor Baqo bunyod qilgan. Bu minora pishiq g'ishtdan bunyod qilingan bo'lib, uning ustki qismiga oyma naqsh bilan nihoyatda go'zal, takrorlanmas bezaklar berilgan.

Vobkent minorasini Baqo ustoning shogirdi qurgan deb hisoblanadi. Uning balandligi 38,7m, 12 burchakli poydevor ustiga qurilgan, diametri 6,2 m. U ham pishiq g'ishtdan naqshinkor qilib bezatilgan.

Bu davrga oid madrasalar bizning davrimizgacha yetib kelmagan. Faqat Shohi Zinda kompleksidagi Tamg'ach Bug'raxon madrasasining qoldiqlari saqlanib qolgan. Tarixiy manbalarda uning 1066 yilda qurilganligi aytib o'tilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida uning tomonlari 44x55 m bo'lganligi aniqlangan.

Kirish tomoni sharqqa qaratilgan bo'lib, uncha katta bo'lmagan peshtoq bo'lgan. Uning o'ng va chap tomonlarida 2ta gumbazli darsxona bo'lgan. Hovli atrofida 10 ga yaqin hujralar, masjid va yozgi darsxonasi bo'lgan.

Bu davrga oid karvon saroylarning ham ko'pchiligi yaxshi saqlanmagan. Lekin nomlari xalq orasida saqlanib qolgan. Jumladan, Tosh-rabot, Qo'shrabot, Oqrabot, Doya xotin va boshqalar. Odatda karvon saroylar rabotda joylashgan. Doya xotin va Raboti Malik kavon saroylarining ma'lum darajada saqlanib qolgan.

Ular orqali biz o'sha davrlarda karvon saroylar kanday tarzda bo'lganligi to'g'risida xulosa chiqara olamiz. Raboti Malik karon saroyi 1078–1079 yillarda Qoraxoniy Shams ul-Mulk tomonidan qurilgan deb hisoblanadi. Bu bino xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, pishiq g'isht bilan pardozlangan. Devorlarining balandligi 12 m bo'lgan. Bugungi kunda uning peshtoqi saqlanib qolgan. Binoning old tomonining ikki burchagida minoralar bo'lgan. Minoralardan peshtoqqacha bo'lgan joylarda kungurador–yarim ustunlar joylashtirilgan. Uning usti ravoq toqlar bilan birlashtirilgan. Bino ikki qismdan iborat bo'lgan. Peshtoqdan ko'ngdalang joylashgan hovliga chiqilgan, uning to'rtala tomonida hovlilar bo'lgan. Hovlining to'rida katta gumbazli saroy va xonalar bo'lgan. Bir paytlar

Raboti Malik karvon saroyi katta kompleksdan iborat bo'lgan. Uning qarama – qarshi tomonida sardoba bo'lib, u ham hozirgi kungacha saqlanib turibdi.

Sardobalar bu davr uchun muhim me'moriy obidalaridan biri bo'lgan. U shaharlar oralig'ida joylashgan karvon saroylar – rabotlar yaqinida qurilgan. Ko'pincha sardoba shu yerdagi yagona suv manbai bo'lgan. Bu inshootlar suv yig'gich bo'lib, unga qor, yomg'ir ba'zan quduq suvlari maxsus inshootlar orqali to'planib yo'lovchilar uchun uzoq muddatga saqlashga mo'ljallangan. Ular gumbazli aylanasiimon hovuzlar tarzida qurilgan. U yerdan suv sizib ketmasligi uchun g'ishtlar maxsus qorishma – qir bilan terilgan va pardoqlangan. **Qir** – ohaq, qamish kuli va qipig'idan tayyorlangan maxsus suv o'tkazmaydigan qorishma. Sardobalarning ko'pchilik qismi bizning davrimizgacha saqlanib qolgan.

Movarounnahr shaharlari hayotidagi iqtisodiy va siyosiy tangliklar qoraxoniylar davlatida yuz bergan siyosiy tarqoqliklar bilan bog'liq bo'lgan. Mo'g'ullar istilosi Movarounnahr shaharlari hayotida yomon iz qoldirdi. Ko'pchilik shaharlarning maydoni qishloqlar darajasiga tushib qoldi, ba'zilar mutlaqo xuvillab qoldi. Movarounnahr tarixida XIII asrning 20-yillaridan **inqiroz davri** boshlandi. XIV asrning 20-30 yillarida ham mo'g'ullar tomonidan amalga oshirilgan vayronagarchilik hali tugatilmagan, hunarmandchilik, dehqonchilik va savdo-sotiq o'zining XIII asr boshlaridagi darajasiga ko'tarila olmagandi. Faqat tarix sahnasiga Amir Temur ko'tarilgach, XIV asrning 70- yillaridan Movarounnahrning iqtisodiy va siyosiy, hamda madaniy hayotida jadal rivojlanish boshlandi. Temur istilolari bilan bog'liq holda Movarounnahr shahar hayotida, markazlashgan davlat sharoitida iqtisodiy xo'jalikning barcha tarmoqlarida, madaniy hayotning barcha jabhalarida gullash davri boshlandi. Yangidan-yangi shaharlar qad ko'tardi, ichki va tashqi savdo, bozor munosabatlari izga tushdi. Madaniy hayotda somoniylar, qoraxoniylar, va xorazmshohlar davridagidek buyuk o'zgarishlar yuz berdi. Natijada umum bashariyat civilizatsiyasi yuksak cho'qqilarga ko'tarildi.

Quva shahrining IX-X asrlarda eng rivojlangan davri bo'lgan. Shaharni arxeologik jihatdan o'rganishda B.A.Latinin, V.D.Jukov, A.N.Bernshtam, V.A.Bulatova, I.Ahrorov, Y.A.Zadneprovskiy, B.X.Matboboevlarning xizmatlari katta. Shaharning eng quyi madaniy qatlami I-III asrlarga oid. Quvani muntazam ravishda o'rganish 1956 yildan boshlangan. 1996-1999 yillarda O'zRFA Arxeologiya instituti tomonidan tadqiqot ishlari olib borildi. Shaharning mil.avv. V-IV asrlarga oid topilmalar topilgan. Bular charxsiz qo'lda yasalgan, osti qismi yumaloq idishlar va kulolchilik charxida ishlangan yupqa idishlar topilgan. Ularning sirtiga boyoq bilan geometrik naqsh berilgan. Ark va shahriston V-VII asrlarda mudofaa devori bilan mustahkamlangan. Shaharning 3 qismi ham mudofaa devori bilan o'ralgan. Uning maydoni 12 ga. bo'lgan.

X asrdan boshlab Quva to'g'risida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Bu davrda Quva dahalarga bo'lingan va har bir dahada markaziy maydon va diniy marosimlar uchun maxsus xonalar bo'lgan. Quvada X-XI asrlarga oid zarbxona topilgan. Tangalarning bir tomoniga qur'onu Karimdan oyat, ikkinchi tomoniga, Ahmad ibn Ali nomi tushirilgan. U Quvaning X asr o'rtalardagi hokimi bo'lgan.

XI asrda Janubiy Farg'onada Marg'ilon shahrining rivojlanishi Quva shahri rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Quvada hayot mo'g'ullar istilosi davrigacha davom etgan.

Quva Arki yodgorlikning shimoli – sharq tomonida joylashgan. U mil.avv. II-I asrlarda qurilgan. X asrgacha markaz faoliyatini bajargan. Undan keyin shahar markazi rabotga ko'chgan. Shahar shahristoni 12 hektarni egallagan. U kuchli mudofaa devori bilan o'ralgan. Uning hozirda saqlanib qolgan qalinligi 12-15 metr, balandligi 6-8 metr, umumiy uzunligi 1330 metr bo'lgan. Devorda burjlar bo'lgan. Uning atrofi suv to'ldirilgan handaklar bilan o'ralgan. 1998 yilda olib borilgan tadqiqotlar jarayonida shahristonning yaxshi saqlangan darvozasi topilgan. Shahristondan hunarmandchilik sohalari asosida dahalarga bo'lingan va aholi uylari zich qurilgan. Rabot 150-200 hektarni tashkil etgan. Bugungi kunda u saqlanib qolmagan. Rabotda bozor, bog'lar, amirlar saroyi, qamoqxona,

hunarmandlarning uylari bo'lgan. bo'lganligini yozma manbalarda yozib qoldirilgan.

Quva ustalari o'zlari ishlagan shishalari bilan mashhur bo'lgan. U yerda o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida ko'plab shisha buyumlar topilgan. Ular nihoyatda yupqa ishlangan qadah, atir sepkich, mushk-anbar taratkich, qon bosimini tushurgich-alambika, grafın, atir –upa idishlari, tibbiyot kolbalaridir. Shishasoz ustalar qurilish oynalari ham ishlab chiqarganlar. Ular yasagan oynalar derazalar va tuynuklarga qoyilgan bo'lib, qora ranglilari ham uchraydi.

Musulmon imperiyasi xukmdorlari va zadagonlari yuz yillar davomida madaniy rivojlanishni qo'llab quvvatlab kelganlar. Yangi o'quv muassasalarini ochganlar, o'ziga xos me'morchilikni rivojlantirganlar, kitob nashr qilish va badiiy hunarmandchilikning taraqqiyotini rag'batlantirganlar¹⁸. Amir Temur va temuriylar davrida ham madaniyat yuksak darajada taraqqiy qilgan.

For centuries, Muslim elites had generously funded cultural development. As the Ottoman, Safavid, and Mughal empires gained greater expanses of territory, they acquired new resources to fund more such pursuits. Rulers supported new schools and building projects, and the elite produced books, artworks, and luxury goods. Cultural life was connected to the politics of empire building, as emperors and elites sought greater prestige by patronizing intellectuals and artists.

Rivojlangan o'rta asrning **ikkinchi taraqqiyot bosqichi** temuriylar davri bilan bog'liq. Amir Temur o'z davlatining poytaxti qilib **Samarqand** shahrini tanlagach, u yerda obodonlashtirish va qurilish ishlarini boshlab yubordi. 1371–1373 yillarda hozir ma'muriy binolar joylashgan tepalik (Tepa qo'rg'on)da o'z arkini qurdiradi. Temur davrida, ark -“**shahri darun**”, shaharning devor bilan o'ralgan qolgan qismi esa “**hisor**” deb ataldigan. Samarqand shahri mustahkam va baland mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mirzo Boburning ma'lumotiga ko'ra, uning ustida otliq bemalol yura olgan. Mudofaa devorning tashqi aylana qismi keng bo'lib, chuqur handaq bilan mustahkamlangan.

¹⁸Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011, p.528.

Ark hududi 34 *gadan* ortiq bo'lgan. Ark devorining balandligi 8 metr, pastdan eni 3 metrdan ortiqroq qilib tiklangan. Shahar arkida 2 ta darvoza bo'lgan. Ark va undagi binolari pishiq g'isht va xom g'ishtdan qurilib, bezashda marmar tosh, ganch, yog'och hamda turli xil sirlangan koshinlardan keng foydalanilgan.

Arkda hukumat idoralari, masjid va madrasalar, shohona uy-joylar, 15 ming jildli noyob kitoblarni o'zida jamlagan ulkan kutubxona, Amir Temurning xazinasi, taxti, zarbxona, aslahasozlik ustaxonalari, hammom, hovuz, zindon va boshqa binolar joylashgan. Shuningdek, unda madaniy-maishiy binolar, suv inshootlari, yashil zona, gulzorlar, hunarmandchilik ustaxonalari, do'konlar va savdo rastalari tartib bilan joylashtirilgan. Ark ichida davlatning asosiy qarorgohi bo'lgan Ko'ksaroy hamda Bo'stonsaroy joylashgan.

Ko'ksaroy tuzilishi jihatidan to'rt qavatli bo'lib, go'zal naqshlari betakror bo'lgan. Ushbu saroyning bezaklarida ko'k zangori rangdagi sirkor koshinlar ko'p ishlatilganligi sababli Ko'ksaroy deb ataganlar. Unda saltanatning muhim tadbirlari o'tkazilgan. Jumladan, xonni taxtga o'tqazish yoki uni taxtdan olish kabi marosimlar, elchilar, shahzodalarni, oliy maqomdagi mehmonlarni shu saroyda qabul qilganlar.

Bo'stonsaroyda asosan hukmdorlarning yaqin kishilari, vazirlar, ularning oila a'zolari yashaganlar. Shuningdek, bu yerda turli tadbirlar – bazm va toy-tomoshalar, oliy martabali kishilarning tantanali uchrashuvlari o'tkazilgan. Elchi va mehmonlar shu yerda qabul qilingan.

Samarqand shahri darvozalari 6 ta bo'lgan. Ulardagi peshtoqlarning ikki tarafida mustahkam minoralar bo'lgan, devorlari esa turli ranglardagi naqshlar bilan bezatilgan.

Rabotda turli-tuman kasbdagi hunarmandlarning mahallalari bo'lgan. Shahar tashqarisida Temur Bog'i Naqshi Jahon (Cho'pon–Ota yonbag'irlarida), Bog'i Baland (hozir shu nomli mahalla o'rnida), Bog'i Shamol (hozir shu nomli daha o'rnida), Bog'i Behisht, Bog'i Nav (qal'a yonida), Bog'i Chinor, Bog'i Dilkusho, Bog'i Bo'ldu, Bog'i Zag'on, Bog'i amirzodai Shohruh, Bog'i Davlatobod, Bog'i Jahonnoma kabi bog' va charbog'larni bunyod qildirgan.

Shahar XVIII asrning 20 yillarida shahar inqirozga uchrab, uzoq vaqt bo'shab qoldi. Shahardagi me'moriy yodgorliklar, jumladan, darvozalar ham harobaga aylangan.

Samarqandni arxeologik jihatdan o'rganish ishlari XIX-asrning oxirlarida boshlangan. 1895 yilda sharqshunos olim V.V.Bartoldning tashabbusi bilan tuzilgan "Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi" a'zolari Samarqanddagi Afrosiyobni ko'p asrlar xazinasi deb qarab, unda keng ko'lamdagi arxeologik qazilma ishlarini olib bordilar. V.L.Vyatkin, N.I.Veselovskiylar o'tkazgan arxeologik qazilmalar natijasida turli holdagi qadimiy buyumlar topilib, muzeyga berildi. 1908 yilda V.L.Vyatkin Samarqand chekkasida joylashgan **Ulug'bek rasadxonasining** o'rnini aniqladi va qazish ishlarini o'tkazdi. Natijada rasadxona harobasi hamda uning yer ostidagi butun qolgan qismi qazib ochildi.

Keyingi davrlarda ham Samarqand hududida arxeologik tadqiqot ishlari keng ko'lamda davom etdi. 2001 yilda YUNESKOning Finlyandiyada o'tkazilgan 25-sessiyasida Jahon merosi royxatiga kiritildi. Samarqandda 73 ta yirik tarixiy-me'moriy yodgorliklar mavjud bo'lib, bular; Registon ansambli, Shohi Zinda ansambli, Amir Temur maqbarasi, Ulug'bek rasadxonasi, Bibixonim jome masjidi, Ruhobod maqbarasi, Abdidarun majmuasi, Hoja Ahror masjidi, Hazrati Xizr masjidi va boshqalar.

Amir Temur davrida qurilgan bino va chorbog'larning ko'pgina qismi bizning davrimizgacha saqlanmagan. Saqlanib qolganlari ham o'sha davr me'morchiligining yuksakligini ko'rsatib turibdi. Bular jumlasiga, Shohi Zinda yodgorligi, Bibi Xonim masjidi, maqbarasi va madrasa qoldiqlari, Ruhobod (Shayh Burxoniddin Sag'orjiy maqbarasi), Go'ri Amir ansamblining asosiy qismi, Sharisabzdagi Oqsaroy, Jahongir maqbarasi, Shamsiddin kulol maqbarasi, Turkistondagi Xo'ja Ahmad Yassaviy xonaqohlarini kiritish mumkin.

Temuriylar davri shaharsozligini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ular ko'p asrlik me'moriy an'analarni davom ettirganlar. Bu davrda ham shaharlar to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, mustahkam mudofaa devoriga, burj va darvozalarga ega bo'lgan. Har bir shaharda ark va hisor bo'lgan. Uning markaziy qismida, ya'ni

ko'chalar kesishgan joyda yopiq savdo gumbazlari bo'lgan. Juma masjidlari shahar bozoriga yaqin joylashtirilgan. Madrasalarning oldida ham keng maydon tashkil qilingan. Hunarmandlarning o'z sohalari boyicha ixtisoslashi va aholining tabaqalarga bo'linib yashashi shaharning daha va mahallalarga bo'linishiga olib kelgan. Bosh ko'chalarda hunarmandchilik va savdo rastalari bo'lgan.

Aholining turar joylari ilk o'rta asrlardagidan farqli ravishda hovlili, bolaxonali va darvozali qilib qurilgan. Qurilish materiali sifatida xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Pishiq g'isht poydevorlariga va hovlining yuzasiga ishlatilgan. Bu davrlardagi turar joylarning tuzulishi ko'pincha o'sha davrda yaratilgan mo'ljaz tasviriy san'at asarlaridan olingan. Shuning uchun oddiy aholining turar joylari haqida ma'lumotlar yetarli emas.

Temur davrida bunyod etilgan qasrlardan Shahrisabzdagi **Oq saroy** bir muncha saqlanib qolingan. Bu qasr Shahrisabz arki hisoblanadi. Saroyning qurilishi 1380 yilda boshlanib, pardoz ishlari 1404 bo'lgan. Uning ikkita tayanch qismi bugungi kungacha saqlanib turibdi. Shuning o'zi ham bu qurilgan imoratning salobatli bo'lganligidan darak yilgacha davom ettirilgan. Qasrga kirish qismida ulkan va bejirim peshtoq berib turibdi. Peshtoq ustunlari girih, islmiy va hattotlik naqshlari bezatilgan. O'ng ustunga Temurga bag'ishlangan tarixiy lavha oltin suvi bilan yozilgan.

Temuriylar davri shaharsozligida bozor va savdo inshootlari qurilishlariga ham katta e'tibor berilgan. Bular to'g'risida Ispaniya qiroli Karl IIIning Temur saroyidagi elchisi Rui Gonzales Klavixo asarida, "Boburnoma" kabi o'sha davr qo'lyozma asarlarida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Ularda ochiq bozorlar bilan bir qatorda rasta, chorsu, tim va boshqa usti yopiq savdo inshootlari to'g'risida yozib qoldirilgan.

Temuriylar davrida bunyod etilgan eng noyob inshootlardan biri Ulug'bek rasadxonasidir. U 1424 yilda Obi Rahmat arig'i yonida, osti tog' jinsli toshlardan iborat tepalik ustiga qurilgan. Rasadxona dumaloq shaklda bo'lib, diametri 48 metr bo'lgan. Abdurazzoq Samarqandiy uni yetti qavatli, Bobur esa, uch oshyonali deb yozadi. Arxeolog V.L.Vyatkin tomonidan rasadxonaning poydevori va asosiy

asbobi–Faxriy **sektanti** joylashtirilgan chohi qazib o‘rganilgan. Bu choh aylanananing oltidan bir qismi yerga oyib yasalgan. Uning ikki hoshiyasi marmar bilan pardozlanib gradus, minut,sekundlar tushirilgan. Bino pishiq g‘ishtdan ishlangan.

Temur davrida bunyod etilgan madrasalarning ma’lum bir qismigana saqlanib qolgan, ular to‘g‘risida tadqiqotchilar o‘rtasida turli xil fikrlar mavjud. Ulug‘bek davrida bunyod etilgan madrasalar yaxshi saqlanib qolgan. Samarqandda 1417–1420 yillarda qurilgan madrasa boshqa madrasalardan qurilishi va bezalishi jihatdan alohida ajralib turadi. Bu madrasaning tomonlari 81x56 metrni tashkil etgan. To‘rt burchagida minora bo‘lgan. Binoning old tomonida peshtoq qurilgan. Hovli atrofida 28 ta hujra ikki qavatli tarzda joylashgan va hujralarning har biri ikki bo‘limli bo‘lgan. Madrasa hovlisida 4ta ravoqli ayvon bor. Uning 3tasi yozgi darsxona vazifasini o‘tagan. Bosh peshtoq tomonida joylashganlari esa, qishki darsxona vazifasini o‘tagan. Hovli to‘rida masjid joylashgan. Binoning tashqari qismi girih va hattotiy naqshlar bilan koshinlangan. Peshtoq 10 yulduzli girih, bosh ravoq cheti morpechdan iborat. Hovli ichidagi ayvonlar, hujra peshtoqlari girih, islamiy va hattotiy naqshlar bilan bezatilgan.

Ulug‘bek tomonidan 1417 yilda Buxoroda qurilgan madrasaning kompozicion yechimi birmuncha oddiyrroqdir. Unda bir qishki va ikkita yozgi darsxona mavjud. Hujralar ikki qavat qilib qurilgan bo‘lsa ham, bosh petoq tomonidagi hujralar ko‘cha tomonga qaratilgan. Binoning to‘rt burchagida minora emas, guldastalar o‘rnatilgan. Shu madrasaning darvozasida **“Ilm olmoqhar bir musulmon va muslimaningburchidir”** degan yozuv saqlanib qolgan. 1433 yilda Ulug‘bek tomonidan G‘ijduvonda bunyod etilgan madrasa bir qavatlidir. Uning hovlisi to‘rida yozgi darsxona, o‘ng tomonida masjid, chap tomonida maktab–darsxona joylashgan. Yozgi darsxonaning ikki yon tomonida esa, 8 ta hujra joylashgan. Madrasaning to‘rtburchagi guldastalar bilan yakunlangan.

Xonakohlar asosan darveshlarning toat-ibodati uchun mo‘ljallanib qurilgan. U gumbazli katta xonadon va uning atrofida turli ko‘rinishda xona va xujralardan iborat bo‘lgan.

O'rta asrlar me'morchiligida jom'e masjidlari qurilishiga alohida ahamiyat berilgan. Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Toshkent va boshqa shaharlarda ular o'ta pishiq va ulug'vor tarzda bunyod etilgan. Jumladan, **Bibixonim masjidi** o'zining salobatini bugungi kunda ham namoyon qilib turibdi.

Sharofiddin Ali Yazdiy ma'lumotiga ko'ra, Bibixonim masjidining qurilishida Hindistondan kelgan tosh tarashlar ishlagan. Tosh ustunlarni tashish uchun fillar ham olib keltirilganligini yozib qoldirgan. Shuningdek, 380 tosh ustuni yo'nilganligini va masjid asosiy binosining balandigi 90 gaz (1 gaz=60,8 smga teng) bo'lgan deb ko'rsatadi. Demak binoning balandligi 55 metrغا teng.

Bibixonim masjidining tashqi tomonlardagi burchaklaridan hisoblaganda 130x99 m. Hovlisi esa, 78x64. Masjidning to'rt burchagida to'rtta minora o'rnatilgan. Hozirgi kunda bittasi saqlanib qolgan. Bosh peshtoq ancha oldinga chiqarilib, kichrayib boruvchi uchta toq tarzida ishlangan. Peshtoqning ikki tashqi chetida dumaloq minora burj shaklida ishlangan. Hovli to'rida **maqsura** joylashgan bo'lib, uning ham peshtoqi mahobatli ishlangan. Masjidning xonaqoh va maqsuralari tomi ikki qavatli gumbaz qilib ishlangan. Gumbazning ichki tomoni lojuvard, tilla va boshqa ranglar bilan ishlangan islmiy naqshlar izlari saqlanib qolgan. Tashqi bezaklari ham girih, hattotiy va ozroq islmiy naqshlar bilan bezalgan.

1434–36 yillarda Shahrisabzda o'ziga xos me'moriy tarzda Ulug'bek tomonidan qurilgan Ko'k gumbaz juma masjidi ham diqqatga sazovordir. Uni Ulug'bek otasi – Shohruh Mirzo sharafiga qurdirgan.

Temuriylar **maqbaralar** qurilishiga alohida e'tibor berganlar. Ular marhumlarning ruhlari, agar ularga to'g'ri munosabat qilinsa, doimo sulolaga homiylik qilib, qo'llab quvvatlab turadi deb hisoblashgan. Amir Temur ham hokimiyatni qo'lga olgach, Kesh shahrini davlatning ikkinchi poytaxti sanab, u yerda oilaviy xilxona bunyod qildirgan. U "Dorus–saodat" deb nomlanib, qurilishi 20 yil davom etgan. Dorus–saodatda madarasa ham bunyod etilgan. Klavixoning yozib qoldirilishicha, XY asrning boshlarida, bu yerda Amir Temur maqbarasi ham qurilgan. Bugungi kunda majmuadan faqat Hazrati Imom maqbarasigina qolgan.

Arxeologik qidiruvlar jarayonida oq marmardan ko'rkam sag'ana va tosh tobut topildi. Qazuvlar natijasida Hazrati Imom maqbarasiga simmetrik tarzda qurilgan ikkinchi inshoot bo'lganligi ham aniqlangan. Ushbu inshootlar hashamatli peshtoqning katta gulustuni ustiga qurilgan bo'lib, uning markaziy qismida sag'anali xon maqbarasi joylashgan. Lekin Amir Temurni uning nabirasi Halil Sulton bobosining qabriga xomiylik qilish unga vorislik uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat etadi deb hisoblab, Sohibqiron jasadini Keshga jo'natmasdan, Samarqandga dafn ettiradi.

Shohi Zinda qabristoniga 1372 yilda bevaqt vafot etgan Shodimulk xonim qoyilgach, bu yer xonning e'tiborida bo'ladi. Keyinchalik bu yerga Qutlug' Turkon og'o, Shirinbekalar dafn qilinib, maqbaralari bunyod qilinadi. Amir Temurning nabirasi, valiyaxdi deb e'lon qilingan. Muhammad Sulton 1403 yilda to'satdan vafot etgach, buyuk saltanat ramzi sifatida Samarqandga dafn etishga qaror beradi. Sohibqiron nabirasi qabri ustiga yangi maqbara qurdiradi. Uning nomi bilan atalgan madrasa va xonakoh janubida marhum xonzoda uchun sag'ana barpo qilinadi.

Sohibqiron tirikligidayoq sag'ana ustiga mahobatli, to'q niliy rangli qabirg'a gumbazli maqbara barpo etilgan edi. Bugungi kunda u Go'ri Amir nomi bilan mashhur. Amir Temur vafot etganda temuriylar uni Muhammad Sulton yoniga dafn etadilar. Bu bilan nabira va uning bobosining tengligi e'tirof etildi, shuningdek bu ularga ehtiromi ramzi ham edi.

Temuriylar davrida qurilgan maqbaralar shakllanish kompozitsiyasi jihatdan ikkiga bo'linadi: Bir xonali va ko'p xonali binolar. Bir xonali maqbalarning ikki turi bo'lib, ularning biri chortoq ko'rinishidagi bino bo'lib, ularning to'rt tarafi ham bir xilda quriladi. (Ruxobod maqbarasi), ikkinchisi esa, gumbazli-peshtoqli binolar bo'lib, ularning kirish qismi mahobatli peshtoq quriladi (Sulton Saodat, Shamsiddin Kulol va bq.maqbaralar). Ularning go'rxonalari ko'pincha yer ostida bo'ladi. Ko'p xonali maqbaralar ham turli murakkab ko'rinishlarda bo'lib, ularda qozonxona, go'rxona, masjid, kitobxona, quduqxona va turli xonalardan iborat bo'lgan (Shohi Zinda, Axmad Yassaviy va bq.maqbaralar).

Seminar mashg'ulotlari

Seminar mashg'uloti №1

Mavzu: Paleolit davri xususiyatlari

Reja:

1. Ilk paleolit davri va uning o'rganilishi.
2. Ilk paleolit davri yodgorliklari
3. O'rta paleolit davri va uning o'rganilishi.
4. O'rta paleolit davri yodgorliklari

Insert jadvali

V	+	-	?

(talabalar)ning bilimlari baholanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

- Ilk paleolit davri qanday bosqichlarga bo'linadi?
- Nima uchun ilk paleolit davri xronologiyasida o'zgarishlar qilindi?
- Dastlabki qo'l cho'qmorlari qanday bo'lgan?
- Ashel` davrida ibtidoiy odamlar hayotida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
- Ilk paleolit davri yodgorliklari qaerlardan topilgan?
- Selungur makonini kimlar o'rgangan?

Aqliy xujum ped.texnologiyasini o'tkazish uchun savollar:

- O'rta paleolit davrining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang?
- Tosh qurollarining ishlanish uslubi qanday bo'lgan?

- Nukleus nima?
- Teshiktosh yodgorligi topilmalarini kimlar o‘rgangan?
- O‘braxmatdan topilgan odam va Teshiktoshdan topilgan odam yashagan muhitni solishtiring?
- Ibtidoiy odamlar qanday g‘orlarni o‘zlashtirganlar?

Xulosa

- Paleolit 3 mln - 12 ming yilliklarni o‘z ichiga oladi.
- O‘zbekiston xududida ilk paleolit davri 2 mln-200 ming yillikgacha davom etgan.
- Ilk paleolit olduvay va ashel davrlariga bo‘linadi.
- Ilk qo‘l cho‘qmori qayroqtoshdan yasalgan.
- Ashel davrida qo‘l cho‘qmori chaqmoqtoshdan yasalgan.
- Qo‘l cho‘qmori kertma texnika asosida ishlangan.
- Ilk paleolit davrida pitekantrop, zinjantrop, sinantrop, ferganatrop odamlari yashaganlar.
- Er yuzida 4 muzlik davri – gints, mindel, riss, vyurm davrlari bo‘lgan.

Seminar mashg‘uloti №2

Mavzu: So‘nggi paleolit davri

Reja :

1. So‘nggi paleolit davri va uning o‘rganilishi.
2. So‘nggi paleolit davri yodgorliklari

Insert jadvali

V	+	-	?

(talabalar)ning bilimlari baholanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

- Diniy tasavvurlarning ilk ko‘rinishlari haqida nima bilasiz?
- Paleolit davri odamlari qanday mehnat qurollaridan foydalanganlar?
- So‘nggi paleolit davrida qanday yodgorliklar bo‘lgan.

Fikr yuriting

- kromanon odamyashagan.
- urug‘chilik va matriarxat tuzumi boshlangan.
- diniy tasavvurlar, irqlar vujudga kelgan.
- qoyatosh suratlari, haykaltaroshlik paydo bo‘lgan.
- Mehnat qurollarini ishlashda retushlash qo‘llanilgan.
- Pichoqlarpaydo bo‘lgan.
- Suyakdangarpun, igna, bigizishlaganlar
- O‘rta Osiyoda 30dan ortiqjoydanmakonlartopilgan.

Seminar mashg‘uloti №3

Mavzu: Mezolit davri va uning o‘rganilishi

Reja:

1. Mezolit davri va uning xususiyatlari.
2. Mezolit davrining o‘rganilish tarixi.
3. Mezolit davri yodgorliklari.

Aqliy xujum ped.texnologiyasi savollari

- Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
- Mezolit so'zining ma'nosi nima?
- Qanday mehnat qurollari paydo bo'ldi?
- Nima uchun o'q-yoy kashf etildi?
- Ilk mezolit davri nayza qanday shaklda ishlangan?
- Mezolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
- Mikrolit nimani anglatadi?
- Mezolit davri jahon arxeologiyasi nechta bosqichga bo'linadi?
- Mezolit davri O'zbekiston arxeologiyasida necha bosqichi aniqlangan?
- Qo'shilishdan qanday mehnat qurollari topilgan?
- Ko'shilish makonining o'ziga xos tomonlarining tushuntirib bering?
- Farg'onadan qanday makonlar topilgan?

Fikr yuriting

- Miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikkacha davom qiladi.
- O'q-yoy ixtiro qilingan
- Baliqchilik vujudga kelgan
- Qayiqalar ixtiro qilingan
- Tosh bigiz paydo bo'lgan
- O'zbekistonda mezolitning 3 bosqichi aniqlangan
- Mikrolit qurollari vujudga kelgan.
- Odamlar ko'chmanchi hayot kechirganlar
- Qo'shilish makoni Toshkent shaxridan topilgan.
- Obishir makoni Farg'ona vodiysidan topilgan.
- Qo'shilish makoni uchburchak shakldagi qurollar topilgan.
- Machay madaniyatidan qabr topilgan.

Seminar mashg'uloti №4,5

Mavzu: Neolit davri va uning o'rganilishi

Reja:

1. Neolit davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. "Neolit inqilobi".

Aqliy xujum ped.texnologiyasi uchun savollar:

- Kaltaminor madaniyati necha bosqichda rivojlangan?
- Neolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
- Uchtutdagi neolit davri shaxtalari haqida ma'lumot bering?
- Ishlab chiqaruvchi xo'jalik va uning mohiyati nima?
- Joytun madaniyati qaysi xududda shakllangan
- . Qo'shilish madaniyati qaerda joylashgan?
- Mezolit davrining asosiy xususiyatlarini ayting?
- 3.Obishir madaniyati haqida nima bilasiz?
- Machay madaniyatining o'ziga xos tomonlari nimalardan iborat?

Fikr yuriting

- Miloddan avvalgi VI ming yillikdan IV ming yillikkacha davom qiladi.
- Dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan.
- Kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik paydo bo'lgan.
- Tosh qurollarini silliqlash, parmalash uslublari vujudga kelgan.
- Odamlar o'troq hayot tarziga o'tganlar.
- Ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tilgan.
- Boltalar ixtiro qilingan
- Makrolit qurollar keng tarqalgan

Seminar mashg'uloti №6

Mavzu: Eneolit davri xususiyatlari

Reja

- 1.Eneolit davrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Eneolit davri yodgorliklari

Charxpalak texnologiyasi.

Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish, o'zlarini baholash xamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga xurmat bilan qarashga, ko'p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
2. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
3. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
4. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 minut ajratiladi.
5. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, noto'g'ri deb bilgan javoblarni x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 minut ajratiladi.
6. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar boyicha almashtirish mumkin.(guruhlar soniga qarab)
7. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va taxlil qilidilar.
8. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan to'g'ri javobni o'qiydi va talabalar ularni o'z javoblari bilan solishtirib boradilar.
9. Xar bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini xisoblab, o'zini o'zi baholaydi.
10. Talabalarning baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Ibtidoiy davr xususiyatlarini aniqlang.

(Charxpalak texnologiyasi.)

No	Davr xususiyatlari	Paleolit	mezolit	neolit	eneolit
1	Dehqonchilik vujudga kelgan				
2	O'q-yoy ixtiro qilingan				
3	Muzlik davri hukmron bo'lgan				
4	Sun'iy olov ixtiro qilingan				
5	Sopol ixtiro qilingan				
6	Odamlar g'orlarda yashagan				
7	Chorvachilik vujudga kelgan				
8	Odamlar ko'chmanchi hayot kechirishgan				
9	Neandertal' odam yashagan				
10	Ijtimoiy tengsizlik vujudga kelgan				
11	Mikrolit qurollar ishlab chaqarilgan				
12	Sug'orma dehqonchilik vujudga kelgan				
13	Bug'ular ovlangan				
14	Ilk shaxarlar vujudga kelgan				
15	Mis ixtiro qilingan				
16	Makrolit qurollar ishlangan				
17	Nukleuslar ishlangan				
18	Mustaxkamlangan qishloqlar v/k				
19	Patriarxat davri boshlangan				
20	Qoya tosh suratlar				

	ko‘p ishlangan				
--	----------------	--	--	--	--

9-12 to‘g‘ri javob "qoniqarli"

13-16 to‘g‘ri javob "yaxshi"

17-20 to‘g‘ri javob "a‘lo"

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

- Nima uchun bu davr eneolit deb nomlandi?
- Ilk eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
- O‘rta eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
- So‘nggi eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
- O‘zbekistonning qaysi xududlaridan eneolit davri makonlari topilgan?
- Sarazm madaniyatida uylar qanday qurilgan?
- Nomozgoh madaniyatini kimlar o‘rgangan?

Seminar mashg‘uloti № 7, 8

Mavzu: Bronza davri va uning o‘rganilishi

Reja:

1. Bronza davri va uning o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Bronza davri xo‘jaligida yuz bergan o‘zgarishlar
3. Bronza davri yodgorliklari

Insert jadvali

V	+	-	?

(talabalar)ning bilimlari baholanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bronza tarkibi qanday bo'lgan?
2. Bronzadan qanday qurollar ishlab chiqarilgan?
3. Sopolli madaniyati nechta bosqichda rivojlangan?
4. Sopollitepa manzilgohida uylar qanday shaklda bo'lgan?
5. Jarqo'ton yodgorligini kim o'rgangan?
6. Sopolli madaniyati qaysi davrga oid ?

Seminar mashg'uloti № 9, 10

Mavzu: So'nggi bronza va ilk temir davri

Reja:

1. Temir davrining boshlanishi
2. O'zbekiston xududidagi so'nggi bronza va ilk temir davri yodgorliklari
3. Evropa ilk temir davri yodgorliklari
4. Sibirdagi ilk temir davri yodgorliklari

FSMU texnologiyasi

Jadvalni to'ldiring

Savol	Nima sababdan temir davrida iqtisodiy, siyosiy rivojlanish kuzatildi?
(F)Fikringizni bayon eting	
(S)Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U)Fikringizni umumlashtiring	

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nima sababdan temirni ilohiylashtirganlar?
2. Xo‘jalikda temir buyumlarining asosiy o‘rin egallashi sabablarini aniqlang?
3. Ikkinchi mehnat taqsimoti jamiyatda qanday o‘zgarishlarga olib keldi?
4. So‘nggi bronza davri yodgorliklarini sanang?
5. Kuchuktepa yodgorligi necha bosqichda rivojlangan?
6. Skiflar to‘g‘risida qaerlarda ma‘lumotlar saqlanib qolgan?
7. Skiflar nimaga e‘tqod qilishgan?
8. Muzor-qo‘rg‘onlarni qaysi halqlarda bo‘lgan?
9. Rossiya xududida qanday yodgorliklar bo‘lgan?
10. Sayan va Oltoy yodgorliklari qaerdan topilgan?

Fikr yuriting

- Dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralgan.
- Dastlab temirdan zeb-ziynat buyumlari yasalgan.
- O‘rta Osiyo temir buyumlari mil.avv.VIII asrdan tarqalgan.
- Temir rudasi tabiatda keng tarqalgan.
- Dam berish usuli yordamida rudadan temir ajratib olingan.
- Egov, skanja, kalit va qulflar paydo bo‘lgan.
- Po‘lat sof temirga ko‘ra mustahkam bo‘lgan.
- Kuchuktepa Surxondaryo viloyatida joylashgan.
- Sangirtepa Qashqadaryo viloyatida joylashgan.
- Amirobod madaniyati quyi Amudaryo xududidavujudga kelgan.
- Burg‘uluq madaniyati Ohangaron daryosi xududlaridan topilgan.
- Chust va Elatan madaniyatlari Farg‘ona viloyati xududlarida shakllangan.

Seminar mashg‘uloti № 11, 12

Mavzu: Qadimgi davr madaniyati

Reja:

1. Qadimgi davr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari
2. Qadimgi Gresiya va Rim madaniyati
3. Qadimgi Xorazm yodgorliklari va ularning o'rganilishi
4. Qadimgi Farg'ona yodgorliklari
5. Toshkent xududidagi qadimiy yodgorliklar
6. Kushonlar davri yodgorliklari

Insert jadvali

V	+	-	?

(talabalar)ning bilimlari baholanadi.

Aqliy hujum ped.texnologiyasi uchun savollar:

1. Mehnat taqsimoti deganda nimani tushunasiz?
2. Insonlar nima uchun temirni muqaddas deb sanashgan?
3. O'rta Osiyoda temir qachon paydo bo'lgan?
4. Dam berish usuli nima?
5. Shahar qanday tashqi belgilariga ega?

Fikr yuriting

- Mil.avv. VI- mil. IV asrgacha davom etgan.
- Yunoniston va Rimda klassik qulchilik rivojlangan.
- O'rta Osiyoda uy qulchiligi shakllangan.
- Tangalar Lidiyada paydo bo'lgan.
- Qo'l va suv tegirmoni ixtiro qilingan.
- Ilk qog'ozlar pergament va patirus bo'lgan.
- Hozirgi kitoblar Rimda paydo bo'lgan.
- TSirkul Ikki daryo oralig'ida kashf etilgan.

- Italiyada deraza oynalari ixtiro qilingan.

Seminar mashg'uloti № 13, 14

Mavzu: O'rta asrlar davri madaniyati

Reja:

1. Ilk O'rta madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari
2. Qanqa yodgorligi
3. Ilk o'rta asrlarda monumental tasviriy san'at
4. Quva yodgorligi
5. Temuriylar davrida madaniy taraqqiyot
6. Temuriylar davri me'morchiligi
7. O'rta asrlarda Yevropa va rus me'morchiligining o'ziga xos tomonlari

Aqliy hujum ped.texnologiyasi uchun savollar

- Pishiq g'ishtdan qachondan foydalana boshlangan?
- Sardoba nima?
- O'rta asrlarda Rossiyada qanday madaniy yodgorliklar saqlanib qolgan?
- Monumetal tasviriy san'at deganda nimani tushunasiz?
- Ilk o'rta asrlarda haykaltaroshlikning taraqqiy etishini misollar bilan tushuntiring?
- Ko'shklar nima?
- Ilk o'rta asrlarda Xorazmda shahar madaniyatining o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib bering?
- Koroplatika nima?

Fikr yuriting

- X asrdan pishiq g'isht qurilishda ishlatila boshlangan.
- Pishiq g'ishtdan ishlangan dastlabki imorat Ismoil Somoniy maqbarasidir.
- XII asrdan sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli kashf etilgan.
- Arab ota maqbarasida ilk marta peshoq qurilgan.

- Maqbaralardagi chodirsimon gumbazlar “gumbazi turkistoni” nomini olgan.
- Masjidlar turar joylar tarzida qurilgan.
- Minoralar masjidlar yonida qurilib, ularda azon aytilgan.
- Sardobalar suv yig’adigan inshootdir.
- Amir Temur davrida ark-shahri darun, shaxriston-hisor deyilgan.
- Samarqand xududida 73 ta me’moriy yodgorlik saqlanib qolgan

“Bumerang” texnologiyasi

Maqsadi: O‘quv jarayonida talabalarga tarqatilgan materiallarni ular tomonidan yakka va guruh holatida o‘zlashtirib olishlari hamda suhbat munozara va turli savollar orqali tarqatma materiallar, undagi matnlarni qay darajada o‘zlashtirilganligini nazorat qilish va baholash. Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o‘tkaziladi.

1. Talabalar kichik guruhlariga bo‘lib olinadi.
2. Mashg‘ulotning maqsadi va tartibi tanishtiriladi.
3. Talabalarga mustaqil o‘rganish uchun mavzu boyicha matnlar tarqatiladi.
4. Talabalarga berilgan matnlar yakka tartibda mustaqil ravishda o‘rganiladi.
15 minut vaqt ajratiladi.
5. Har bir guruh a‘zolaridan yangi guruh tashkil etiladi.
6. Yangi guruh a‘zolarining har biri guruh ichida navbati bilan mustaqil o‘rgangan matnlari bilan axborot almashadilar, ya’ni bir-birlariga so‘zlab beradilar va matnni o‘zlashtirib olishlariga erishilari lozim. 10 minut ajratiladi.
7. Berilgan ma’lumotlarni o‘zlashtirganlik darajasini aniqlash uchun guruh ichida ichki nazorat o‘tkaziladi, ya’ni bir–birlar bilan savol javob qiladilar. 5 minut ajratiladi.
8. Yangi guruh a‘zolari avvalgi holatdagi guruhlariga qaytadi.
9. Talabalarning ballarini hisoblab borish uchun har bir guruhda “guruh hisobchisi” tayinlanadi.
10. Guruhlar o‘rtasida matnlarni qay darajada o‘zlashtirganliklarini aniqlash

uchun og'zaki savol–javoblar o'tkaziladi.

11. Savollarga berilgan javoblar asosida guruhlarining to'plagan umumiy bali aniqlanadi.
12. Har bir guruh a'zolari tomonidan guruhdagi matnning mazmunini hayotga bog'lagan holda bitta savol tuziladi.
13. Guruhlar tomonidan tayyorlangan savollarni bir–biriga berishlari lozim va unga ham belgilangan bal beriladi.
14. Guruh a'zolari tomonidan to'plagan umumiy ballar yig'indisi aniqlanib, guruh a'zolari o'rtasida teng bo'linadi.
15. Talabalarning to'plagan ballari guruh jurnaliga qayd qilinib, o'qituvchi mashg'ulot yuzasidan o'z fikr–mulohazalarini bildiradi.

O'rta asrlar shaharsozligi

XI asrdan boshlab shaharlar hunarmandchilik va savdo – sotiq qiyofasini olgan. Shaharlar hunarmandchilikning ma'lum bir tarmog'i boyicha ixtisoslashgan. Ark shahar devori ichiga qurilgan, rabotlarda ko'plab karvon saroylari bo'lgan. Ulgurji savdo bozorlari shahristondan tashqi savdo bozori rabotga ko'chgan. Lekin shaharlarning qurilish rejasi avvalgidek saqlanib qolgan, ya'ni shaharlar to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, shahar markazida kesishib o'tgan ikki ko'cha bo'lgan.

Bu davrda shaharlarda yangi bino turlari vujudga kelgan. Jumladan, masjidlar, minoralar, maqbara, karvon saroy, sardoba, xonaqoh va boshqalar.

IX asr boshlarida binolarni qurishda xom g'isht va paxsa ishlatilgan. IX oxirlaridan binolar qurilishida pishiq g'ishtdan foydalanila boshlangan. Turar joy binolarini qurish ishlarida esa sinch va paxsa asosiy o'rinni egallangan. Pardoz ishlarida esa, somonli loysuvoq, ganch, sirlanmagan koshin va sopol plitkalardan foydalanganlar. XII asrdan sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli kashf etilgan.

IX–X asrlarda xom g'isht va paxsadan bunyod qilingan imoratlar turli holatda saqlanib qolingan. Afrosiyobda Somoniylar qasrining bir qismi saqlangan. U nafis oymakorlik usulida bezatilgan. Termiz yaqinidagi Qirqqiz qal'asi xom

g'isht va paxsadan qurilgan bo'lsada, nihoyatda hashamatli bo'lib, asosiy devorlari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bunday xol nihoyatda kam uchraydi. Arxeologlar bu qal'aning yaxshi saqlanishini loy qorish va uni ishlatish texnologiyasining mukammalligida deb, bu uslub vaqt o'tishi bilan unitilib ketgan deb hisoblashadi. Qadimiy Xorazm hududidagi Qavat qal'a ham yaxshi saqlangan.

Bu davrda pishiq g'ishtdan dastlabki imoratlar bunyod qilina boshlangan. Bunga Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi misol bo'ladi. Bu inshoot Ismoil Somoniy davrida (873–907 yy.) qurilgan. Bu maqbara nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyo me'morchiligi durdonasi hisoblanadi. Imorat kubsimon shaklda bo'lib, tashqi tomonlarining uzunligi 10 metrga yaqin, usti gumbaz tarzida yopilgan. Maqbaraning qurilish uslubi ilk o'rta asrlardagi otashparastlar ibodatxonasining olovxonasi shaklida qurilgan.

Temuriylar davri shaharsozligida ko'p asrlik me'moriy an'analarni davom ettirganlar. Har bir shaharda ark–shahri darun va shahriston–hisor bo'lgan. Uning markaziy qismida yopiq savdo gumbazlari bo'lgan. Juma masjidlari shahar bozoriga yaqin joylashtirilgan. Madrasalarning oldida ham keng maydon tashkil qilingan. Hunarmandlarning o'z sohalari boyicha ixtisoslashi va aholining tabaqalarga bo'linib yashashi shaharning daha va mahallalarga bo'linishiga olib kelgan. Bosh ko'chalarda hunarmandchilik va savdo rastalari bo'lgan. Aholining turar joylari hovlili bolaxonali va darvozali qilib qurilgan. Bu davrlardagi turar joylarning tuzulishi ko'pincha o'sha davrda yaratilgan mo'jiz tasviriy san'at asarlaridan olingan.

O'rta asrlardagi me'moriy obidalar

Samarqand viloyati Tim qishlog'idagi Arab–ota maqbarasida dastlabki peshtoq namunasi uchraydi. Peshtoq sharqiy devor tomonda bo'lib, ustki qismi ravoqlar bilan bezatilgan.

XI–XII asrlarga oid maqbaralar O'rta Osiyo hududida ko'p saqlanib qolgan. Ularning qurilish uslublari bir– biriga yaqin. Maqbaralar orasida chodirsimon

gumbaz bilan yopilganlari alohida ajralib turadi. Bu turdagi gumbazlar “gumbazi turkistoni” deb nomlanadi.

IX–XII asrlarda masjidlar xuddi turar joylardek qurilgan, hovli atrofini o‘rab olgan ayvon ko‘rinishiga ega bo‘lgan. E’tirof etishlaricha, Muhammad payg‘ambar, dastlab ibodatgoh sifatida onasining uyidan foydalangan ekan. Masjidlarning bir tomonida mehrob bo‘lib, ular ham alohida bezatilgan. Shuningdek, masjidlar yonida azon aytish uchun minoralar bunyod qilingan. Lekin ularning ko‘pchilik qismi saqlanib qolmagan. Ko‘hna Urganch, Termiz, Buxoro, Vobkent va Jarqo‘tondagi minoralar bizning davrimizgacha yetib kelgan.

Jarqo‘tondagi minora Seraxsluk usto Ali ibn Muhammad tomonidan qurilgan. Uning balandligi 21,6 m. Devorlari yarim aylanasimon bo‘rtmalar tarzida olinib, ularning yuqori qismida ravoqchalar bilan tutashtirilgan. Buxorodagi Minorai Kalon 1127 yili qaroxoniy Arslonxon buyutmasi asosida qurilgan. Uning balandligi 45, 60 m bo‘lib, 10 burchakli poydevor ustiga qurilgan, Uni usta me’mor Baqo bunyod qilgan. Bu minora pishiq g‘ishtdan bunyod qilingan bo‘lib, uning ustki qismiga oyma naqsh bilan nixoyada go‘zal, takrorlanmas bezaklar berilgan.

Raboti Malik karon saroyi 1078–1079 yillarda Qoraxoniy Shams ul–Mulk tomonidan qurilgan deb hisoblanadi. Bu bino xom g‘ishtdan qurilgan bo‘lib, pishiq g‘isht bilan pardoqlangan. Bugungi kunda uning peshtoqi saqlanib qolgan. Bino ikki qismdan iborat bo‘lgan. Peshtoqdan ko‘ngdalang joylashgan hovliga chiqilgan, uning to‘rtala tomonida hovlilar bo‘lgan. Hovlining to‘rida katta gumbazli saroy va xonalar bo‘lgan.

Sardobalar bu davr uchun muhim me’moriy obidalaridan biri bo‘lgan. U shaharlar oralig‘ida joylashgan karvon saroylar – rabotlar yaqinida qurilgan. Ular gumbazli aylanasimon hovuzlar tarzida qurilgan. Sardoba qurilishida g‘ishtlar maxsus qorishma – qir bilan terilgan va pardoqlangan.

Temuriylar davrida bunyod etilgan eng noyob inshootlardan biri Ulug‘bek rasadxonasidir. Rasadxonaning poydevori va asosiy asbobi–Faxriy sektanti joylashtirilgan chohi qazib o‘rganilgan. Bu choh aylanananing oltidan bir qismi

yerga oyib yasalgan. Uning ikki hoshiyasi marmar bilan pardozlanib gradus, minut,sekundlar tushirilgan. Bino pishiq g'ishtdan ishlangan.

Xonakohlar gumbazli katta xonadan va uning atrofida turli ko'rinishda xona va xujralardan iborat bo'lgan.

Temuriylar davri shaharsozligi

Temuriylar davri shaharsozligida ko'p asrlik me'moriy an'analarni davom ettirganlar. Bu davrda ham shaharlari to'rtburchak shaklda qurilib, mustahkam mudofaa devoriga, burj va darvozalarga ega bo'lgan. Har bir shaharda ark va hisor bo'lgan. Uning markaziy qismida, ya'ni ko'chalar kesishgan joyda yopiq savdo gumbazlari bo'lgan. Juma masjidlari shahar bozoriga yaqin joylashtirilgan. Madrasalarning oldida ham keng maydon tashkil qilingan. Hunarmandlarning o'z sohalari boyicha ixtisoslashi va aholining tabaqalarga bo'linib yashashi shaharning daha va mahallalarga bo'linishiga olib kelgan. Bosh ko'chalarda hunarmandchilik va savdo rastalari bo'lgan.

Aholining turar joylari ilk o'rta asrlardagidan farqli ravishda hovlili bolaxonali va darvozali qilib qurilgan. Qurilish materiali sifatida xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Pishiq g'isht poydevorlariga va hovlining yuzasiga ishlatilgan. Bu davrlardagi turar joylarning tuzulishi ko'pincha o'sha davrda yaratilgan mo'ljaz tasviriy san'at asarlaridan olingan. Shuning uchun oddiy aholining turar joylari haqida ma'lumotlar yetarli emas.

Temuriylar davri shaharsozligida bozor va savdo inshootlari qurilishlariga ham katta e'tibor berilgan. Temuriylar maqbaralar qurilishiga alohida e'tibor berganlar. Ular marhumlarning ruhlari, agar ularga to'g'ri munosabat qilinsa, doimo sulolaga homiylik qilib, qo'llab quvvatlab turadi deb hisoblashgan. Amir Temur ham hokimiyatni qo'lga olgach, Kesh shahrini davlatning ikkinchi poytaxti sanab, u yerda oilaviy xilxona bunyod qildirgan. U "Dorus-saodat" deb nomlanib, qurilishi 20 yil davom etgan.

Amir Temurning chingiziy naslidan bo'lgan nabirasi, valiyaxdi deb e'lon qilingan Muhammad Sulton 1403 yilda to'satdan vafot etgach, buyuk saltanat

ramzi sifatida Samarqandga dafn etishga qaror beradi. Sohibqiron nabirasi qabri ustiga yangi maqbara qurdiradi. Bugungi kunda u Go‘ri Amir nomi bilan mashhur.

Amir Temur vafot etganda temuriylar uni Muhammad Sulton yoniga dafn etadilar. Bu bilan nabira va uning bobosining tengligi e‘tirof etildi, shuningdek bu ularga ehtiromi ramzi ham edi. Temuriylar davrida qurilgan maqbaralar shakllanish kompozitsiyasi jihatdan ikkiga bo‘linadi: Bir xonali va ko‘p xonali binolar. Bir xonali maqbalarning ikki turi bo‘lib, ularning biri chortoq ko‘rinishidagi bino bo‘lib, ularning to‘rt tarafi ham bir xilda quriladi. (Ruxobod maqbarasi), ikkinchisi esa, gumbazli–peshtoqli binolar bo‘lib, ularning kirish qismi mahobatli peshtoq quriladi (Sulton Saodat, Shamsiddin Kulol va bq.maqbaralar). Ularning go‘rxonalari ko‘pincha yer ostida bo‘ladi. Ko‘p xonali maqbaralar ham turli murakkab ko‘rinishlarda bo‘lib, ularda qozonxona, go‘rxona, masjid, kitobxona, quduqxona va turli xonalardan iborat bo‘lgan (Shohi Zinda, Axmad Yassaviy va bq.maqbaralar).

Amaliy mashg‘ulotlar

T /r	Amaliy mashg‘ulotlar mavzusi	Dars soatlari hajmi
2 Semestr		
1	Rossiya arxeologiyasi	2
2	Yevropa arxeologiyasi	2
3	Amerika arxeologiyasi	2
4	Afrika arxeologiyasi	2
5	Sharqiy va janubiy Osiyo arxeologiyasi	2
6	Arxeologik topilmalarning yoshini aniqlash uslublari	2

Jami: 12 soat

Namuna 6–mavzu: Arxeologik topilmalarning yoshini aniqlash uslublari

Reja:

1. Arxeologik manbalarning absolyut va nisbiy yoshi

2. Radiouglerod uslubi
3. Petrografik taxlil
4. Agrobiologik taxlil
5. Madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida yodgorlikliklarning yoshini aniqlash uslubi

Arxeolog olimlar eng qadimgi davr xronologiyasini aniqlashda ko‘pincha alp shkalasidan foydalanganlar, ya’ni Alp tog‘ining ko‘tarilish jarayonida uning tarkibida sodir bo‘lgan tektonik o‘zgarishlar asosida davrlashtirish ilgari surilgan. Bu uslubni birinchi marta 1909 yilda A.Penk va E.Bryukner “Muzlik davrida Alp” nomli kitobida ilmiy asoslab, yer yuzasidagi 4 ta muzlik davrini aniqlab berganlar. Lekin, XX asrning 20 yillaridayoq olimlar alp shkalasi asosida yer yuzidagi barcha xodisalarni davrlashtirish mumkin emasligini ilgari surdilar. SHundayam mazkur uslubdan arxeologik yodgorliklarni davrlashtirishda foydalanib kelindi. SHu jumladan, O‘zbekiston xududida topilgan qadimiy buyumlar xam mazkur shkala yordamida davrlashtirildi. XX asrning oxirlariga kelib, bu shkalani O‘rta Osiyo mintaqasida qo‘llash mumkin emasligi aniqlandi, ya’ni O‘.I. Islomov va K.A. Kraxmallar O‘rta Osiyo hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini hisobga olib, paleolit davri yodgorliklari yoshini 500-600 ming yilga qadimiylashtirish mumkinligi masalasini ko‘tarib chiqdilar. O‘rta Osiyo xududining ko‘p qismi pasttekislikdan iborat bo‘lgani uchun bu yerdagi tuproq qatlamida ximik o‘zgarishlar, tog‘ jinslarlariga nisbatan sekinroq kechishini isbotlab berdilar.

Shu bilan O‘zbekiston xududida paleolit davri 1 million yil avval emas, 2 million yil ilgari boshlanganlik g‘oyasini ilgari surdilar. Shuningdek, Fergantrop odamining yoshini xam 1 mln. 200 yil deb belgiladilar. Biroq Selungur yodgorligi yoshi va uning topilmalari sanasi masalasida jahon paleolitshunos olimlar orasida yaxlitlik yo‘q.

Arxeologik manbalarning absolyut va nisbiy yoshi aniqlanadi. Absolyut yosh tabiiy fanlar uslublari dendroxronologiya, radiouglerod, kaliy-argonovoy,

arxeomagnit, petrografik, agrobiologik, hayvon suyaklari taxlili va boshqa uslublardan foydalanadilar.

Nisbiy yoshini aniqlashda stratigrafiya va qiyosiy solishtirmalar –tipologiya kabi uslublardan foydalaniladi. Stratigrafiyada madaniy qatlamlarning ketma ketlikda joylashishi o'rganiladi. Unga asosan yodgorlik madaniy qatlamining quyisi qadimiy deb, yuqori qatlam esa so'nggi davrga oid deb belgilanadi va shunga asosan xulosa chiqariladi. Tipologiya uslubida turli joylardan topilgan buyumlar solishtiriladi va ularning ishlanishi, tarkibi tekshiriladi. Agarda ular bir xil bo'lsa, uni bir davrga oid deb xulosa beriladi. SHu tariqa ibtidoiy qabilalarning madaniy taraqqiyoti, tarqalgan xududi va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar aniqlanadi.

Tarixiy–sistemali uslub asosida paleolit davrida yaratilgan mexnat qurollari tarkibi va takomillashish jarayoniga qarab sistemalashtiriladi. Shu tariqa bugungi kunda paleolit davrining 3 bosqichi aniqlangan. O'z navbatida har bir bosqich alohida xususiyatlarga ega bo'lgan, o'zida davomiylikni aks ettirgan davrlarga ajratilgan.

Tarixiy uslublarning tarixiy–genetik, retrospektiv, sinxron, diaxron, tarixiy–solishtirish, tarixiy–tipologik va boshqa uslublardan foydalangan xolda tadqiq qilinadi. Tarixiy–genetik uslubda tarixiy voqealarning kelib chiqish sabablari va natijalari, o'ziga xosligi va umumiyligi taxlil qilinadi. Genetik uslub, o'tmishdan bugungacha rivojini ko'rsatsa, retrospektiv uslub uning aksni tadqiq qiladi, ya'ni bugungi kun sabablarini o'tmishdan izlaydi. Bugungi kun voqealari sababini va izohini o'tmish voqealari asosida bayon qiladi. Sinxron uslubda bir vaqtda sodir bo'lgan turli voqealar o'rganiladi va ularning bog'liqlik tomonlari aniqlanadi. Paleolit davri yodgorliklarini davrlashtirishda diaxron uslubda rivojlanishning umumiy jixatlari aniqlanadi, ya'ni davrlarning o'ziga xos tomonlari aniqlanib, davrlashtirishning umumiy belgilari ishlab chiqiladi. Yana bir uslub – bu xronologik uslub bo'lib, bunda tarixiy voqealar ketma– ketlikda taxlil etiladi. Tarixiy solishtirish uslubida esa, aniq tarixiy voqealar bir biri bilan solishtirish natijasida bir xillik tomonlari va natijalari aniqlanib xulosa chiqariladi. Tarixiy

tipologiya uslubida turli xildagi ashyolarning umumiy xususiyatlari aniqlanib xulosa beriladi. U ashyolar analizining mohiyatidir.

Taxlillarning quyidagi uslublari mavjud: radiouglerod, dendroxronologiya, radiokarbon uslublari, davrlashtirishning arxeomagnit uslubi, sporo–chang taxlili, petrografik uslub, agrobiologik uslub, hayvon suyaklari taxlili va boshqalar.

Radiouglerod uslub¹⁹- bu odam, hayvon, o‘simlik va daraxtlarda saqlanib qolgan radiouglerod tarkibini aniqlash orqali, uning xronologiyasi aniqlanadi. Bu uslub arxeologik tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi. Uni Chikago universiteti professori **Frenk Libbi** aniqlagan va unga 1960 yilda Nobel mukofoti berilgan. Kosmik nurlar yerga tushib, atmosferada radiouglerodga aylanadilar. Ular atmosferaga kelganda atomlarida o‘zgarish paydo bo‘ladi, ya’ni oddiy radiouglerodga nisbatan, unda 2 ta neytron paydo bo‘ladi. Aniqlanishicha, har yili yer yuziga 7 kg radiouglerod tushadi va tarqaladi. Radiouglerod o‘simliklarga tushadi. Bu o‘simliklarni hayvonlar yegach, u hayvonlarning tanasiga o‘tadi. Inson organizmiga ham o‘simlik va hayvonlarni iste’mol qilishi natijasida o‘tadi. Daraxt, o‘simlik, hayvon yoki odam vafot etgach, radiouglerod uning tanasiga kirmaydi va aksincha parchalana boshlaydi. Olimlar radiouglerodning parchalanish jadvalini ishlab chiqqanlar va shu asosida hayvon va insonning qanchon vafot etganligini aniq aytadilar. 5730 yil tanadagi radiouglerod yarmiga kamayadi. Qanchalik ko‘p vaqt o‘tsa, tanadagi uglerod (S14) shuncha kamayib boradi. Bugungi kunda uglerodni ulchaydigan maxsus schetchiklar yaratilgan.

Shuningdek, arxeologlar topilgan buyumlarni bir-biri bilan bog‘lab, tarixiy va yozma manbalarga solishtirgan holda ham o‘rganadilar. Bunda asosan, madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida buyumlar yoshini aniqlaydilar. Bu keyingi davrlarda eng keng qo‘llanmoqda.

Madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida ibtidoiy davr buyumlari yoshini aniqlashda sharq mamlakatlarida tarqalgan xlorit, lazurit, argelit toshlardan, alibastr, fayans va fil suyagidan yasalgan buyumlarni solishtirish yordamida aniqlashadi. Xlorit tosh– yumshoq tarkibli, yashil kulrangtob bo‘lib,

¹⁹ Европада бу услуб радиокарбон услуби номи билан аталади.

undan yasalgan buyumlarning tashqi tarafiga chizib, o'yib bezak beriladi. Bunday buyumlar Eronning Kermon viloyatidan miloddan oldingi XIX– XVIII asrlarda eksport qilingan. Argelit toshdan miloddan oldingi III ming yilliklar yillikning oxirlar I ming yillikning boshlarida taqinchoqlar muhrlar va kosmetika uchun mitti idishlar yasaganlar. Argelitning makoni Afg'oniston, Pokiston, Eron va O'rta Osiyodan topilgan. Alibastrdan yasalgan buyumlar miloddan oldingi II ming yillikning boshlariga oid. Fayansdan "ilohiy "idishlar va kichik xajmdagi kosa va xar xil taqinchoqlar ishlangan bo'lib, ular miloddan oldingi XIX– XVIII asrlarga oiddir.

Aminakislod uslubida topilmalarda saqlanib qolgan aminakislod miqdori aniqlanadi. U orqali 110 ming yilgacha bo'lgan davr aniqlanadi.

Varvoxronologiya- varv orqali xronologiyani aniqlash uslubi. Varv- loyning yillik qatlami bo'lib, bu orqali faqat ko'llarning ostidan topilgan buyumlarning sanasi aniqlanadi. U orqali 17 ming yillikni aniqlash mumkin.

Geomagnit uslub- protonli magnitometr yordamida aniqlanadi. Bu orqali yer ostida qolgan qazilmalar-ariqchalar, quduq, yo'llar va bq., shuningdek, ilgari qizdirilgan buyumlar topiladi.

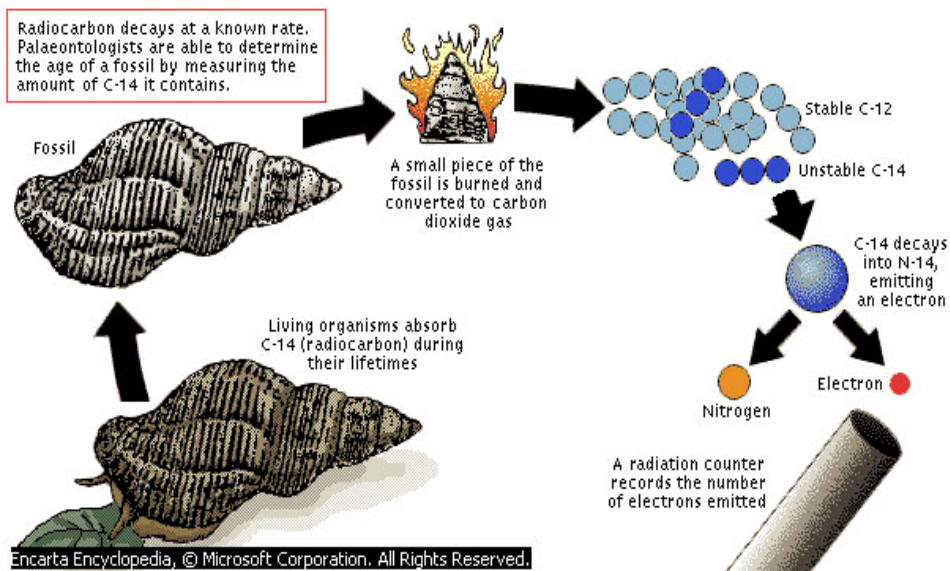

Dendroxronologiya

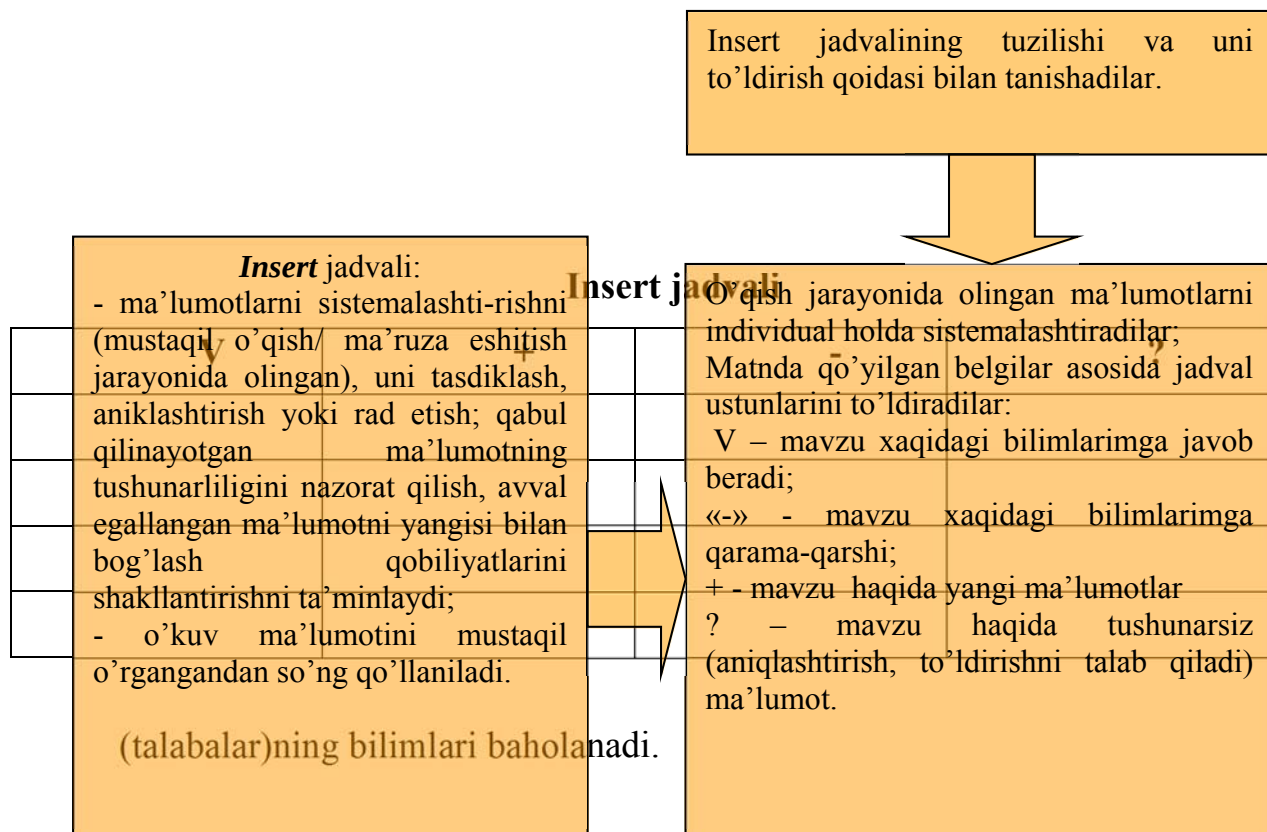
Metodlar	Materiallar	Vaqt	Izoh
Dendroxronologiya	Daraxt	0-7000 yil	

C-14	Organik qoldiqlar (daraxt, suyak, chig'anoqlar)	0-40 000 yil	
urantoriyning muvofiqligi	Stalagmitlar, suyak, chig'anoqlar	10000-250000 yil	
Termolumines tsentsiya	Keramika, kudirilgan tosh (keramika, peschanik, granit), stalagmitlar	0-dan bir necha ming yilgacha	
Elektron	Stalagmitlar, suyak	1000 dan bir necha million yillargacha	Ishlan moqda
Uranning parchalanishi	Vulkan oynalari - obsidian, uran bilan to'yingan minerallar	0-dan bir necha ming yilgacha	
Kaliy-argon Aminokislota	Vulkan lavasi Suyak	1000-1 mlrd. yil	Ishlan moqda

Arxeologik taxlil uslublari

Radiouglerod uslub

Topshiriq

1. Arxeologik topilmalarning yoshini aniqlash uslublarini kichik guruhlariga bo'lingan holda “Arxeologiya” o'quv qo'llanmasi asosida quyidagi vazifalarni bajaradilar.
 - Paleolit davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
 - Mezolit davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
 - Neolit davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
 - Bronza davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
2. Mavzuni insert jadvali asosida uyda bajarib keladilar.

GLOSSARIY

ingliz	rus	o'zberk	izohi
Archeology	Археология	“Arxeologiya”-	“arxayos”-qadimgi, “logos”-fan so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, qadimiyat haqidagi fandır. Arxeologiya tarixda kishilik jamiyatining uzoq o'tmishi bilan bog'liq moddiy madaniyat yodgorliklarini o'rganuvchi fandır.
Archaeologi	Археологич	Arxeolog	- uzoq o'tmishda odamlar faoliyatining

calmonumen ts	еские памятники	ik yodgorli klar	xosilasi, ular ibtidoiy makonlar, qishloq vashahar harobalari, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, qadimgi sug'orish inshootlaridan iborat.
Artefact	Артефакт	“Artefakt ”	odamlar tomonidan yaratilgan moddiy madaniyatob'ektlari, ya'ni turli mehnat, ov va jangovor qurollar, sopol buyumlar, turli hunarmandchilik va zargarlik buyumlari, tangalar, uy-joy qoldiqlari, qal'a, qasr va qo'rg'onlarning harobalari, qadimiy dalalar, ariq va kanallarning izlari, mozar-qo'rg'onlar va boshqalar.
Arxantrop	Архантроп	Arxantro p	paleolitdavrininingurug'-jamoachilikbosqichiga qadaryashabo'tgan odam ajdodlari, ya'niularningsuyakqoldiqlari
Occupationl ayer	Культурный слой	Madaniy qatlam	— insonlarning xo'jalikfaoliyatiizlarisaqlanibqolgantuproqqatl ami. Madaniyqatlamlarma'lumbirjoydaodamlarning qancha vaqtyashaganligibilanbog'liq xolda bittayokibirnechta va qalinligihambirnecha santimetrdan 30—35 metrgacha bo'lishimumkin.
Shurf	Шурф	Shurf	nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida “qaziyman” degan ma'noni bildiradi. Shurf solish degandayodgorliklardagi dastlabki qazish ishlari tushunilib, madaniy qatlamni aniqlash vayodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlarni olishdir.
Plyuvia	Плювия	Plyuvia	lotincha so'zdan olingan bo'lib “plyuvia”— yomg'ir degan ma'noni beradi. Ashel davri oxirida tropik o'lkalarda boshlangan yomg'irlar davri
Mezolit	Мезолит	Mezolit	so'zi yunoncha “mezos”—o'rta, “litos”—tosh so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikgacha davom etgan
Petroglif	Петроглиф	Petroglif	urib-oyib,

			chizishusulibilanishlaganqoyatoshrasmlari
Neolit	Неолит	Neolit	yunoncha “neo”—yangi, “litos”—tosh, ya’niyangitoshdavrideganma’noniberadi. Budavruzoqdavometgantoshdavriningyakunlo vchibosqichibo’lganligiuchunshunombilan atalgan. Butushunchanifanga ingliz arxeologiLebbok 1865 yildakiritgan.
Neolitskyrev olution	Неолитичес кая революция	Neolit davri inqlobi	dehqonchilik vachorvachilikning vujudga kelishi. Ko‘pchilik olimlar bu kashfiyotning insonlar hayotidagi ahamiyatini inobatgaolib, neolit davri inqilobi deb baho beradilar
Zhejtunskyc ulture	Джейтунска я культура	Joytun madaniy ati	O‘rtaOsiyoning janubiy—g‘arbiy hududidailk dehqonchilik bilan shug‘ullangan qabilalar yodgorligidir. Uning izlari faqat Turkmanistonning janubiy—g‘arbiy hududlaridan topilgan. Olimlar uni miloddan avvalgi VI ming yilliklar oxiri V ming yilliklar boshlarigaoid deb hisoblashadi.
Gissarskycul ture	Гиссарская культура	Hisor madaniy ati	tog‘li mintaqalardayashab, asosan hayvon ovchiligi bilan shug‘ullagan qabilalar madaniyatidir. U Tojikistonning tog‘li mintaqalarida keng tarqalgan. Ularning izlari 300 dan ortiq joydan topilgan. Bu madaniyatgaoid dastlabki yodgorlik Dushanbeshahri yaqinidagi Hisor vodiysidan topilganligi sababli Hisor madaniyati nomini olgan
Eneolit	Энеолит	Eneolit	lotincha “acneus”—mis vayunoncha “litos”—tosh so‘zlaridan olingan bo‘lib, mis—tosh davri ma’noni anglatadi. Eneolit miloddan avvalgi IV—III ming yilliklarni o‘z ichigaoladi. Ko‘pgina hududlarda neolit davri jamoalari bilan bir vaqtda hukmron bo‘lgan.
Sarazmskyc ulture	Саразмская культура	Sarazm madani yati	eneolit davrining noyobyodgorligi hisoblanadi. Hozirgi Sarazm qishlog‘i Zarafshon vohasining yuqori qismidaO‘zbekiston bilan Tojikistonning chegara hududida joylashgan. U yerda 1977 yildan beri Tojikistonlik arxeolog Abdulla

			Isaqov tadqiqot ishlari olib boradi. Keyinchalik bu yerda francuz va amerikalik olimlar ham hamkorlikda tadqiqot ishlari olib bordilar.
Tigel	Тигель	Tigel	bronzayeritiladigan maxsusqalinsopolidish.sopolqoshiqlar orqalitoshva sopoldanyasalanganqoliplarga solingan. Bronza qoliplargayopishibqolmasligiuchunqoliplarga mumiyosurtilganva bronza qolipdan oson ajralgan.
Sapallinskyculture	Сапаллинская культура	Sopollim adaniyati	O'zbekistonningjanubiyhududlarida, ya'niSurxondaryoviloyatihududlarida ilkbronza davridayoqshakllangan qadimgidehqonchilikmadaniyati. Sopolli madaniyati 5taxronologik bosqichga bo'linadi. O'zbekiston arxeologlarining keyingi yillardaolib borgan tadqiqotlari natijasida Sopollitepa madaniyatining xronologik sanasini anchaaniqlashtirdilar, ya'ni radiokarbon analizi va madaniyatlararo tarqalgan ashyolar tahlili yordamida 300–400 yilga qadimiylashtirdilar.
Kenataf	Кенотаф	Kenataf	ba'zi mozorlarga bedarak yo'qolgan jamoaa'zosining ruhi ko'milgan. Bunday qabrlargaodatdaodam haykalchasi yoki qoy va echki bolasi ko'milgan
Zamanbabin skyculture	Заманбабинская культура	Zamonbobo madaniyati	Zarafshon daryosining quyi havzasida topilgan chorvachilik va motiga dehqonchiligi bilan shug'ullangan qabilalarning yodgorligi hisoblanadi. U Buxoro viloyati Qorako'l tumani hududidagi Zamonbobo ko'li bo'yida joylashgan.
Riton	Ритан	Riton	diniyva dunyoviymarosimlarda qo'llaniladiganmayqadahi
BarrowofIssik	Некрополь ИССЫК	Issiq mozor qo'rg'oni	Issiq mozor qo'rg'oni Olma-Otashahridan 50 kmsharqdagi Issiqdaryoning chap sohilidan topilgan. Uni 1972 yildaA.K.Akisev o'rgangan. Bu qo'rg'onda saklarning kiyim – kechaklari, oyoq kiyimlari

			va qurollari nihoyatdayaxshi saqlangan. Bu topilmalar orqali olimlar saklarning bayramlarda kiyadigan kiyim tasvirini to'liq tiklaganlar. Ularning qalpog'i, koylagi vaoyoq kiyimlari oltin qadama bezaklar bilan bezatilgan. Bu yerdan 4 mingdan ortiq oltin buyumlar topilgan.
Galshtatskyculture	Гальштадтская культура	Galshtat madaniyati	SlovakiyavaGermaniyahududlarida keng tarqalgan. 1846 yilda Gal'shtat shaxri (Janubi-G'arbiy Avstriya) yaqinidan topilgani uchun shu nomni olgan. Bu madaniyatni yaratganlar illiriy va kel't qabilalari bo'lgan.
Mill	Мельница	Qo'ltagirmoni	- Italiyada ixtiro qilingan. Qo'l tegirmon ustma-ust qoyilgan ikkitayumaloq yassi toshdan iborat bo'lib, bu toshlarni aylantirib, un tortganlar. Uning pastki toshi qavariq, ustidagi botiq bo'lib, ikki tosh o'rtasiga don sekinlik bilan to'kib turilgan.
Amphora	Амфора	Amfora	(ko'za) eng ko'p ishlatadigan idish bo'lgan. Amforaning og'zi tor, tagidan yuqoriga tomon kengaytirilib ishlangan, ikkita dastasi bo'lgan. Uning ichiga har xil narsalar solib tashiganlar. Ko'proq don, vino, yog', suv, baliqlar solingan. Kemalarning katta kichikligi ularga siqqan amforalar soni bilan belgilangan.
Pifos	Пифос	Pifos	katta sopol xum bo'lib, don, vino vasuv saqlashda foydalanganlar. Unga bemalol odam ham siqqan. Katta pifoslar yerga ko'milib, undan ombor sifatida foydalanganlar.
Shoshtepa	Шаштепа	Shoshtepa	Toshkent shahrining janubiy qismida, Jo'n kanali qirg'og'ida joylashgan. Bugungi kunda bu hudud Sergeli tumanining Shoshtepa mahallasiga qarashlidir. Yodgorlik dastlab qishloq tarzidashakllanib, mil.avv. II asrga kelib shahar qiyofasini ola boshlagan. Qang' davlatining uzoq chegarasida joylashgan bo'lib, uning shimoliy chegarasidagi strategik istehkom, hunarmandchilik markazi, ko'chmanchichorvador aholi bilan o'troq dehqonlar o'rtasidaolib boriladigan o'zaro

			savdoaloqalari rivojida asosiy vazifani o'tagan. Saqlanib qolgan qismining umumiy maydoni 300-250m ² . Ilgari u 25 ga maydonni egallagan.
Riton	Riton	Riton	– diniy va dunyoviy marosimlarda qo'llaniladigan may qadahi
Nous	Наус	Nous	zardushtiyligidinida ostodonlarsaqlanadigan maxsus bino
Stupa	Ступа	Stupa-	sanskrit so'zidan olingan bo'lib, yeryoki tosh yumidegan ma'noni beradi. Buddizmning diniy inshooti bo'lib, unda muqaddas buyumlar va qabrtosh saqlangan. Mil. I asrdan uning yarim aylana shakldagi rikeng tarqalgan
Saks	Саки	Saklar-	Orol boyi, shimoli-sharqiy O'rta Osiyo, Qozog'iston va janubiy Sibir xududlarida yashagan. Saklarning turmush tarzi, urf-odati to'g'risida ma'lumotlar Eron axomoniylari qoya tosh bitiklarida saqlanib qolgan (Bexistun yozuvi, Nakshi-Rustam, Persopol saroyi relieflari va b.q.da). Qozog'iston xududida yashagan saklar ko'chmanchichorvachilik bilan, Sirdaryo oralig'i va janubiy Qozog'iston xududida yashagan saklar dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Mil.avv.VII-III asrlarda sak qabilalari ittifoqi vujudga kelgan
Piktografiya	Пиктография	Piktografiya	rasmli yozuv turi
Sardoba	Сардоба	Sardoba	maxsus suv yig'gich inshooti bo'lib, u gumbazli aylanasimon hovuzlar tarzida qurilgan. O'nga qor, yomg'ir ba'zan quduq suvlari maxsus inshootlar orqali to'planib yo'lovchilar uchun uzoq muddatga saqlangan.
Hisor –	Хисар	Hisor –	shaharning devor bilan o'ralgan qismi (arkdan tashqari) temuriylar davrida shu nom bilan atalgan

Ko'ksaroy	Куксарай	Ko'ksaro y	Ko'ksaroy tuzilishi jihatidan to'rt qavatli bo'lib, go'zal naqshlari betakror bo'lgan. Ushbu saroyning bezaklarida ko'k zangori rangdagi sirkor koshinlar ko'p ishlatilganligi sababli Ko'ksaroy deb ataganlar. Unda saltanatning muhim tadbirlari o'tkazilgan. Jumladan, xonni taxtgao'tqazish yoki uni taxtdan olish kabi marosimlar, elchilar, shahzodalarni, oliy maqomdagi mehmonlarni shu saroyda qabul qilganlar.
Angob	Ангаб	Angob	sopol idish sirtigaoxra(rang) yordamida berilgan pardoz
Girih	Гирих	Girih	arabcha "tugun" so'zidan olingan. Geometrik shakllardan tuzilgan naqsh